

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η ΜΕΓΑΛΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ

Διείσδυση των «βαρβάρων» στο ρωμαϊκό χώρο

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες ζούμε την κατάρρευση ποικίλων μακροχρόνια σταθερών «συνόρων», και βιώνουμε μια έντονη μεταναστευτική κίνηση προς την Ευρώπη. Ίσως για το λόγο αυτό διαθέτουμε περισσότερες, συγκριτικά με το παρελθόν, προσλαμβάνουσες που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε πληρέστερα την έκταση και το βάθος των επιπτώσεων της κατάρρευσης του παραδοσιακού ρωμαϊκού συνόρου, ενός φαινομένου πανευρωπαϊκής εμβέλειας και με καθοριστικά για το μέλλον της Ευρώπης αποτελέσματα.

Οι επαφές του ρωμαϊκού κόσμου με αυτόν των «βαρβάρων» ανάγονται σε παλαιότερους της εξεταζόμενης περιόδου αιώνες, καθώς αυτοί δεν ήταν νεοφερμένοι στην Ευρώπη. Κέλτες στην Ιρλανδία, Πίκτες στη Σκωτία, γερμανικοί λαοί, όπως Φράγκοι, Αλαμανοί, Σάξονες, Άγγλοι, Γιούτες, Βάνδαλοι, Βουργούνδιοι, Ερουλοί κ.α. ήταν επί μακρόν γείτονες των βόρειων ρωμαϊκών επαρχιών. Κατά τον 4^ο μ. Χ. αι. γερμανικά φύλα, που μέχρι τότε ζούσαν και κινούνταν στις παρυφές του βόρειου συνόρου πραγματοποιώντας συχνές διεισδύσεις στα εδάφη της, εγκαταστάθηκαν σ' αυτά ως *υπόσπονδοι* (*foederati*), αναλαμβάνοντας δηλ. την προστασία του συνόρου (*limes*) έναντι ετήσιου μισθού (*annona foederatae*).

Όμως, στα τέλη του ίδιου αιώνα εκδηλώνεται ευρύτερη κινητικότητα στον ευρωασιατικό χώρο, που σήμανε την έναρξη της λεγόμενης «μεγάλης μετανάστευσης των λαών» και της πρώτης μαζικής εγκατάστασης βαρβαρικών φύλων στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Πρόκειται για φαινόμενο μακρότατης διάρκειας, που η πρώτη του φάση οριοθετείται μεταξύ του τέλους του 4^{ου} αι. (έναρξη της μετακίνησης των Ούννων προς τα δυτικά) και του β' μισού του 6^{ου} αι. (εγκατάσταση των Λογγοβάρδων στην Ιταλία). Στην εκδήλωση του φαινομένου συνετέλεσαν πολλοί παράγοντες, σημαντικότεροι από τους οποίους θεωρούνται οι κλιματικές και περιβαλλοντικές μεταβολές στις περιοχές της κεντρικής Ασίας σε συνδυασμό με την δημογραφική αύξηση των λαών αυτών, εξελίξεις που τους οδήγησαν στην αναζήτηση νέου ζωτικού χώρου. Την έναρξη της μετανάστευσης των πληθυσμών αυτών σηματοδότησε η

προς τα δυτικά μετακίνηση των Ούννων, νομαδικού λαού της κεντρικής Ασίας. Οι Ούννοι, που, σύμφωνα με τον ιστορικό των Γότθων Ιορδάνη¹², «με τα τρομακτικά τους χαρακτηριστικά προκαλούσαν μεγάλο φόβο και έκαναν τους αντίπαλούς τους να φεύγουν με τρόμο εξ αιτίας της μελαψής και θηριώδους μορφής τους», με γλώσσα τουρκική ή ουϊγουρική, εγκατεστημένοι από το 2^ο μ.Χ. αι. βόρεια της Κασπίας, αρχικά υπέταξαν τους Αλανούς και τους Οστρογότθους (ανατολικούς Γότθους) της σημερινής ανατολικής Ουκρανίας (περί το 375).

Δυτικότερα, βόρεια του μέσου Δούναβη, ήταν εγκατεστημένοι οι Βησιγότθοι (δυτικοί Γότθοι), που είχαν ήδη επαφές με την αυτοκρατορία. Σε μια εποχή που ο δογματικός πλουραλισμός του Χριστιανισμού αποτελούσε σημαντικό παράγοντα των ιστορικών εξελίξεων, οι Βησιγότθοι, που είχαν αρχίσει να μουντύνονται στη νέα θρησκεία, είχαν αποδεχθεί μέσω του επισκόπου Ulfila (310-381) την αρειανική εκδοχή του. Ο Ulfila¹³ υπήρξε αυτός που εισήγαγε στη γοτθική κοινωνία τη γραφή που αντικατέστησε τη μέχρι τότε χρησιμοποιούμενη από τους Γότθους ρουνική¹⁴, τροποποιώντας το ελληνικό αλφάβητο με συμπληρωματικά σύμβολα που απέδιδαν τους φθόγγους της γλώσσας τους. Ο ίδιος μετέφρασε την Αγία Γραφή, σώζεται μάλιστα στην Ουψάλα αντίγραφο (codex argenteus) της Γοτθικής Βίβλου του 5^{ου} ή

12. Ο Ιορδάνης (Jordanes) ήταν Γότθος. Το πρώτο έργο του *De origine actibusque Getarum*, γνωστό και ως *Getica*, το ολοκλήρωσε το 551, όταν ζούσε στον Κάτω Δούναβη. Σ' αυτό παρέχει σημαντικότερες πληροφορίες για τους Γότθους και τους Ούννους. Το άλλο μεγάλο έργο του είναι η χρονογραφία *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*, γνωστό ως *Romana*. Η *Getica* αποτελεί σε σημαντικό βαθμό σύνοψη του εκτενέστερου έργου του Κασσιόδωρου, αντλεί επίσης πληροφορίες από το έργο του Πρίσκου για τους Ούννους, αλλά η αρχή και το τέλος ανήκουν αποκλειστικά στον ίδιο. Η *Romana* σκιαγραφεί τα γεγονότα από την εποχή της μυθικής ίδρυσης της Ρώμης μέχρι την βασιλεία του Ιουστινιανού Α' (527-565).

13. Ο Ουλφίλας (Wulfila, Ulfilas) (περ. 310 - 383) ημιγοτθικής καταγωγής, καθώς οι πρόγονοί του κατάγονταν από την Καππαδοκία, χειροτονήθηκε επίσκοπος από τον Ευσέβιο της Νικομήδειας την εποχή της ακμής του Αρειανισμού και επέστρεψε με ιεραποστολική αποστολή στο λαό του. Καταδικώμενος για τη διδασκαλία του εγκαταστάθηκε με τους οπαδούς του στη Μοισία, σημερινή βόρεια Βουλγαρία.

14. Ειδικό σύστημα γραφής αρχικά εγχάρακτης σε λίθο, ξύλο ή οστά. Η προέλευσή του (ελληνική, λατινική ή βορειοϊταλική) δεν έχει διακριβωθεί. Το δείγμα που ακολουθεί παρουσιάζει την αντιστοιχία τους με λατινικά γράμματα, ενώ αξιοσημείωτο είναι το τελευταίο, που θυμίζει το ελληνικό ωμέγα.

f u þ a r k g w =
 h n i j æ z p s =
 t b e m l n g d o =

6^{ου} αι. με το αρχαιότερο δείγμα γραφής σε γερμανική γλώσσα.

Το 376 πιεζόμενοι από τους Ούννους οι Βησιγότθοι έγιναν δεκτοί στις βόρειες βαλκανικές επαρχίες της αυτοκρατορίας ως υπόσπονδοι μισθοφόροι, όμως σύντομα, λόγω έλλειψης τροφίμων, εγκαινιάζουν επιθετικές δραστηριότητες κατά των κατοίκων των εδαφών που είχαν ταχθεί να προστατεύουν. Ο αυτοκράτορας Βάλης, που έσπευσε να τους απωθήσει, σκοτώθηκε στην Αδριανούπολη (378). Μερικά χρόνια αργότερα η αυτοκρατορία υποχρεώθηκε να τους εγκαταστήσει στη Θράκη και τη Μοισία (382) από όπου όμως, υπό την ηγεσία του Αλάρικου, πραγματοποιήσαν νέες καταστρεπτικές επιδρομές, φθάνοντας μέχρι την Πελοπόννησο.

Για να διατηρήσει αλώβητο τον προστατευτικό γι' αυτήν βαλκανικό χώρο, η Κωνσταντινούπολη, που χρησιμοποιούσε στα στρατεύματά της και βαρβάρους, εγκαινιάζει τότε μια πολιτική που θα εφαρμόσει και σε επόμενες ανάλογες συγκυρίες. Καθώς αξιολογούσε τον άμεσο βαλκανικό της περίγυρο ως σημαντικότερο από τη Δύση, για την ασφάλειά της διοχέτευσε τους Βησιγότθους στη Δύση, εντάσσοντας τον Αλάρικο στην υπηρεσία της. Αυτός, μετά την ανάδειξή του σε *magister militum per Illyricum*, κινήθηκε το 401 προς την ιταλική χερσόνησο. Το 408 πολιορκήσε χωρίς επιτυχία τη Ρώμη, για να επανέλθει το 410, οπότε την κατέλαβε και τη λεηλάτησε. Από εκεί κατευθύνθηκε στην Κάτω Ιταλία, από όπου σκόπευε να περάσει με το λαό του στην Αφρική, πέθανε όμως στην Cosenza, γεγονός που υποχρέωσε τους Βησιγότθους να στραφούν προς βορρά. Από την Ιταλία οι Βησιγότθοι πέρασαν στη νότια Γαλατία, όπου ίδρυσαν το *βασιλείο της Τουλούζης* (419), το οποίο το 507 θα καταλυθεί από τους Φράγκους. Οι Βησιγότθοι όμως, που λίγο μετά το 468 είχαν επεκταθεί και σε μεγάλο τμήμα της Ιβηρικής, διατήρησαν την κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου αυτής, μέχρι τις αρχές του 8^{ου} αι.

Από την Ιβηρική χερσόνησο πέρασε και ο γερμανικός λαός των *Βανδάλων*, όπου άφησαν εκεί ως ίχνος τους την ονομασία της Ανδαλουσίας. Οι Βάνδαλοι, εγκατεστημένοι στις περιοχές της σημερινής Σλοβακίας και Τρανσυλβανίας, είχαν κινηθεί με τους Κουάδους, Σουήβους και Αλανούς προς τα δυτικά στις αρχές του 5^{ου} αι. Το 405-406 διέσπασαν το σύνορο του Ρήνου και τρία χρόνια αργότερα εγκαταστάθηκαν στην Ισπανία, από την οποία το 429 πέρασαν στην Αφρική, όπου ίδρυσαν *βασιλείο*¹⁵ (429-534) στην περιοχή της Τύνιδας. Αν και το 435 η Ρώμη τους αναγνώρισε ως υπόσπονδους, αυτοί το 439 κατέλαβαν την Καρχηδόνα και

15. Ο όρος *βασιλείο*, που χρησιμοποιούμε, δεν έχει θεσμική έννοια και δηλώνει ένα πρωτόγονο οργανωτικό μόρφωμα.

σύντομα ανέπτυξαν πολεμικό στόλο με τον οποίο αναστάτωσαν την κεντρική και δυτική Μεσόγειο, επιδιόμενοι σε καταδρομές στα παράλια. Το 455 λεηλάτησαν συστηματικά τη Ρώμη, εμπλουτίζοντας το ευρωπαϊκό λεξιλόγιο με τον όρο «βανδαλισμός», ενώ και οι ελλαδικές περιοχές δοκιμάστηκαν από τις επιδρομές τους.

Ο γερμανικός λαός των Βουργουνδιαν κινήθηκε περί το 400 από την κεντρική Ευρώπη προς τα δυτικά, στο μέσο ρου του Ρήνου, ιδρύοντας ένα βασίλειο που κατέλυσε το 436 οι Ούννοι. Το 443 η αυτοκρατορία με το στρατηγό Αέτιο τους εγκατέστησε στη Σαβοΐα (Sapaudia), ώστε να προστατεύουν τα περάσματα των Άλπεων. Από εκεί αργότερα θα επεκταθούν στις περιοχές των βόρειων Άλπεων και τη σημερινή Βουργουνδία με σημαντικότερα κέντρα τη Γενεύη και τη Λυών.

Όλες αυτές οι διεισδύσεις πραγματοποιήθηκαν, όπως αναφέρθηκε, λόγω της μετακίνησης των Ούννων νομάδων προς τα δυτικά. Κατά τα μέσα του 5^{ου} αι. ο Αττίλας (441-453) συνένωσε υπό την ηγεσία του τις ουνικές φυλές και από το 447 άρχισε τις επιδρομές του στη Βαλκανική, στρεφόμενος ιδιαίτερα κατά των αστικών κέντρων που απέδιδαν πλούσια λεία. Αφού η ηγεσία της Κωνσταντινούπολης δέχθηκε να του καταβάλλει ετήσιο φόρο, οι ουνικές επιδρομές στράφηκαν προς τη Δύση. Μετά την ήττα του στα Καταλανικά Πεδία (Châlons-sur - Marne, 451) από τις δυνάμεις του Αετίου και των Βησιγόθων συμμάχων του, ο Ούννος ηγεμόνας αποσύρθηκε στο κέντρο της επικράτειάς του, περίπου τη σημερινή Ουγγαρία. Από εκεί πραγματοποίησε επιδρομές στην Ακυληία και την Ιταλία, όπου μπροστά στη Ρώμη, έπειτα από την περίφημη συνάντησή του με τον πάπα Λέοντα, συντελέστηκε το «θαύμα του Αγίου Λεοντος» ή «θαύμα της Ρώμης» (452), μετά από το οποίο επέστρεψε στη βάση του, στο Ρηγκ. Μετά το θάνατό του (453) ο γερμανικός λαός των Γεπιδών κατέλυσε το κράτος του, οι Ούννοι εν μέρει αφομοιώθηκαν με έναν άλλο ασιατικό λαό, τους Αβάρους, που θα κυριαρχήσουν στη συνέχεια στην κεντρική Ευρώπη, ενώ οι μέχρι τότε υποτελείς των Ούννων Οστρογόθοι χειραφετήθηκαν και κυριάρχησαν στο χώρο της Πανονίας, στο μέσο Δούναβη.

Στο μεταξύ, στο ιταλικό τμήμα της αυτοκρατορίας είχαν συμβεί καθοριστικές για το μέλλον του χώρου αυτού εξελίξεις. Με τη διανομή της αυτοκρατορίας στους δύο γιους του Μ. Θεοδοσίου (379-395), το δυτικό της τμήμα κυβερνούσε ο Ονώριος (395-423), όμως η εξουσία ουσιαστικά είχε περιέλθει στους αρχηγούς βαρβάρων μισθοφόρων, που κατά τα επόμενα χρόνια προωθούν στο θρόνο εξαρτημένα από αυτούς πρόσωπα. Το 476 ένας από τους αρχηγούς των μισθοφόρων αυτών, ο Οδόακρος, καθαίρεσε τον τελευταίο από τους αδρανείς αυτούς Ρωμαίους αυτοκράτορες, το νεαρό Ρωμύλο Αυγουστίλο (475-476), και έστειλε τα αυτοκρατορικά

διάσημα στην Κωνσταντινούπολη.

Κατά την ίδια εποχή οι Οστρογότθοι, αρειανοί όπως και οι Βησιγότθοι, απαλλαγμένοι από την ουννική κυριαρχία, άρχισαν να επιδίδονται σε επιδρομές στη Βαλκανική και η ηγεσία της Κωνσταντινούπολης, ακολουθώντας την πολιτική που είχε εφαρμόσει με τον Αλάριχο, ανάδειξε τον αρχηγό τους Θεοδώριχο σε *πατρίκιο* και *magister militum* στην Ιταλία, όπου αυτός κατευθύνθηκε (488). Αφού εξόντωσε τον αρχηγό των εκεί Γερμανών μισθοφόρων Οδόακρο, έγινε ο ιδρυτής του οστρογοθικού βασιλείου της Ιταλίας με έδρα του τη Ραβέννα (493-552).

Λίγα χρόνια νωρίτερα (486) ο γερμανικός λαός των *Φράγκων*, έχοντας διεισδύσει στη ρωμαϊκή επικράτεια μεταξύ Έλβα και Ρήνου μαζί με Αλαμανούς και Σάξονες, είχε καταβάλει την αντίσταση των υπολειμμάτων του αυτοκρατορικού στρατού και κυριαρχούσε στη βόρεια Γαλατία. Αντίθετα με τους προαναφερθέντες γερμανικούς λαούς, οι οποίοι αποκομμένοι πλήρως από τις εστίες τους ήλθαν σε επαφή με το ρωμαϊκό κόσμο, οι Φράγκοι (Σάλιοι και Ριτουάριοι) εξαπλώθηκαν σταδιακά από το σύνορο του Ρήνου προς τα νοτιοδυτικά, στις βόρειες περιοχές της Γαλατίας, διατηρώντας την επαφή με το χώρο προέλευσής τους, γεγονός σημαντικό για τη βιωσιμότητα και το χαρακτήρα της αρχής που εγκαθίδρυσαν στα ρωμαϊκά εδάφη. Υπήρχε όμως και μια άλλη, σημαντική, όπως αποδείχθηκε, διαφορά των Φράγκων από τους λοιπούς γερμανικούς λαούς. Ο αρειανισμός των τελευταίων (Γότθων, Βανδάλων) έκανε δύσκολες τις οσμώσεις με τους τοπικούς πληθυσμούς και ουσιαστικά παρέμεναν διακριτές, ηγετικές μειονότητες στους χώρους όπου κυριάρχησαν. Αντίθετα, οι Φράγκοι είχαν επί μακρόν συγχρωτισθεί με τους γαλατορωμαϊκούς πληθυσμούς ως καλλιεργητές και μισθοφόροι και ο Χριστιανισμός που αποδέχθηκαν ήταν αυτός της Ρώμης, γεγονός που συνέβαλε αποφασιστικά στη σύνθεσή τους με τους γηγενείς πληθυσμούς. Την πολιτική ένωσή τους οφείλουν στον ηγέτη των Σαλίων Φράγκων Χλωδοβίκο (Clovis, Clodovicus, Lodovicus, 481-511). Αυτός ήταν ο αρχηγός τους, όταν το 486 νίκησαν τα υπολείμματα των ρωμαϊκών στρατευμάτων της Γαλατίας, της οποίας κατέλαβαν το βόρειο τμήμα. Το φραγκικό βασίλειο, με έδρα από το 487 το Παρίσι, θα επεκταθεί με διαδοχικούς πολέμους εις βάρος των Αλαμανών, Θουριγγίων, Βησιγότθων, Σαξόνων, Βουργουνδίων και άλλων γειτονικών λαών.

Ο Χλωδοβίκος και οι διάδοχοί του διαμόρφωσαν ένα αρκετά συνεκτικό πλαίσιο διακυβέρνησης, όπου Γαλατορωμαίοι και Φράγκοι μπόρεσαν να συμβιώσουν. Οι Φράγκοι ηγεμόνες, έχοντας υπηρετήσει στο ρωμαϊκό στρατό, κολακεύονταν να συνδέονται με τις ρωμαϊκές παραδόσεις, κάποιοι αυλικόι τίτλοι τους μιμούνταν

αυτούς της αυτοκρατορικής αυλής, ενώ στη φραγκική αυλή θα βρουν θέση διανοούμενοι με ρωμαϊκή παιδεία. Αλλά και στο χώρο της διοίκησης και της δημοσιονομίας οι Φράγκοι θα μιμηθούν ρωμαϊκά πρότυπα: για παράδειγμα, τα έγγραφά τους συντάσσονται από λατινομαθείς γραφείς σε πάπυρο με την ιδιότυπη γραφή που είναι γνωστή ως *μεροβιγγειανή*. Η δυναστεία του Χλωδοβίκου, γνωστή ως δυναστεία των *Μεροβίγγειων*, από το θρυλικό πρόγονό του Μεροβαίο, κυβέρνησε ένα όχι πάντα ενοποιημένο κράτος, αφού αυτό θα διανεμηθεί το 561 στους τέσσερις γιους του Κλωταρίου Α', για να επανενωθεί το 613.

Κεντρικό ρόλο στο διοικητικό μηχανισμό των Μεροβιγγείων έπαιζαν οι *μαγιορδόμοι* (*maior domus*), επικεφαλής του οίκου του ηγεμόνα, της βασιλικής αυλής. Μετά την ιστορικής σημασίας νίκη ενός από αυτούς, του Καρόλου Μαρτέλου, το 732 κατά των Αράβων στο Poitiers, το κύρος του θα αυξηθεί. Το 751, ο γιος του, ο Πιπίνος ο Βραχύς (752-768), έκλεισε τον τελευταίο νεαρό και ανίσχυρο Μεροβίγγειο βασιλιά σε μοναστήρι και έμεινε μόνος ηγεμόνας των Φράγκων.

Στη Βρετανία η ρωμαϊκή διοίκηση εξαφανίζεται κατά το πέρασμα από τον 4^ο στον 5^ο αι. Λίγο αργότερα, το 442, αποβιβάστηκαν στις νοτιοανατολικές περιοχές του νησιού Γιούτοι και Άγγλοι, προερχόμενοι από τη σημερινή Δανία και το νοτιότερο Holstein, καθώς και Σάξονες, βόρειοι γείτονες των Φράγκων. Οι εισβολείς ίδρυσαν επτά κρατίδια και γερμανοποίησαν γλωσσικά και πολιτισμικά τον κατακτημένο χώρο, απωθώντας τους παλαιούς κελτικούς πληθυσμούς, τους Βρετόνους, στην Ουαλία, την Κορνουάλλη, την Καληδονία (Σκωτία), αλλά και στην απέναντι ηπειρωτική περιοχή, την Αρμορική, τη σημερινή Βρετανία.

Υπό τις συνθήκες που σκιαγραφήθηκαν ο παλαιός ρωμαϊκός κόσμος της Δύσης καταρρέει πολιτικά, ενώ το «σύνορο» με το βαρβαρικό κόσμο εξαλείφεται. Η μεγάλη μετανάστευση των λαών αποτελεί μία, τη σημαντικότερη ίσως, αιτία αυτής της κατάρρευσης, όχι όμως τη μοναδική, καθώς ο A. Demandt το 1984 παρουσίασε ένα κατάλογο με περισσότερες από 200 αιτίες, που συντέλεσαν στην πτώση της αυτοκρατορίας στη Δύση. Ας επισημάνουμε βέβαια ότι η έννοια της «πτώσης» αφορά κατά κύριο λόγο τις παραδοσιακές πολιτικές δομές, αφού πολιτισμικά ο ρωμαϊκός κόσμος δεν εξαφανίζεται, καθώς η κληρονομιά της Ρώμης είχε προ πολλού διαχυθεί στους πληθυσμούς των δυτικών ρωμαϊκών επαρχιών. Εξ άλλου, ήδη από τον 4^ο αι., τουλάχιστον οι «βάρβαροι» της μεθορίου είχαν δεχθεί σημαντικές ρωμαϊκές επιδράσεις. Όταν οι βαρβαρικές επιδρομές και οι συνακόλουθες νέες κυριαρχίες διέσπασαν τους πολιτικούς δεσμούς των περιοχών αυτών με τη Ρώμη, οι ρωμαϊκές παραδόσεις εξακολούθησαν να επιβιώνουν στις νοοτροπίες και τους

θεσμούς σημαντικής μερίδας τόσο των γηγενών πληθυσμών, όσο και των νέων κυριάρχων.

Παρά ταύτα, είναι βέβαια αυτονόητο ότι οι συνθήκες που διαμορφώνονται μετά την εγκατάσταση των επηλύδων αυτών διαφοροποιούν τη Δύση από το ρωμαϊκό της παρελθόν σε πολλά πεδία. Συρρίκνωση διαπιστώνεται στην οικονομική δραστηριότητα, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες βλέπουν τα εισοδήματά τους να μειώνονται, οι συγκοινωνίες δυσχεραίνονται και η εμβέλεια της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής επικοινωνίας περιορίζεται, ενώ εντείνονται η απομόνωση και ο τοπικισμός. Πρόκειται για μια εποχή μεταβατική ως προς τους πρωταγωνιστές, τις κοινωνικές δομές, τις αξίες και τις κλίμακες.

Οι πόλεις στη Δύση μετά τη μετανάστευση των λαών

Η αστική ζωή, στενά συνδεδεμένη στη ρωμαϊκή Δύση με κρατικούς θεσμούς, θα υποστεί πρώτη τον αντίκτυπο των εξελίξεων αυτών, διαφορετικής έντασης βέβαια στις διάφορες περιοχές. Υπό τις νέες συνθήκες, δημόσιες τεχνικές υποδομές που υποστήριζαν τη λειτουργία των αστικών κέντρων, όπως υδραγωγεία, θέρμες, αμφιθέατρα, διοικητικά κτήρια και ιερά, σταδιακά αδρανοποιούνται με αποτέλεσμα όσοι κατοικούν στις παλιές πόλεις να αρχίζουν πλέον να συμβιώνουν με τα ερείπια του αρχαίου κόσμου. Πρόκειται για μια συμβίωση που θα τροφοδοτεί εφεξής βιοθεωρίες συναφείς με τις θέσεις της νέας θρησκείας για την ματαιότητα του κόσμου, του οικονομικού χρόνου και της εγκόσμιας ευδοκίμησης (*contemptus mundi*), ενώ η αδυναμία διαχείρισης των μεγάλης κλίμακας δημόσιων οικοδομικών έργων και αστικών υποδομών τα εμφανίζει στη λαϊκή συνείδηση ως «έργα του διαβόλου», όπως ως «άνθρωπος του διαβόλου» θα προσλαμβάνεται εφεξής από μια κοινωνία κλειστής οικονομίας και οικονομικής ηθικολογίας ο κερδαλέος έμπορος. Μακροπρόθεσμα όμως, όταν θα ωριμάσουν οι συνθήκες, η παρουσία όλων αυτών των αρχαίων αστικών ερειπιώνων θα τροφοδοτήσει κατά τρόπο γόνιμο την ευρωπαϊκή σκέψη και ευαισθησία.

Είναι αυτονόητο ότι η υποβάθμιση και η εγκατάλειψη του αστικού τοπίου δεν συντελείται παντού με τους ίδιους ρυθμούς, ούτε στον ίδιο βαθμό. Στην ιβηρική και την ιταλική χερσόνησο πολλές πόλεις διατηρούν σε σημαντικό βαθμό το ρόλο τους. Στην πρωτεύουσα της Δύσης, τη Ρώμη, ο βασικός πολεοδομικός και αρχιτεκτονικός ιστός, παρά τις συστηματικές λεηλασίες και τις καταστροφές, θα επιβιώσει μέχρι τον 11^ο αι.

Φυσικά η Ρώμη δεν αποτελεί τον κανόνα. Αν και σε αρκετές ρωμαϊκές πό-

λεις συνεχίζεται σε κάποιο βαθμό η αστική ζωή, όπως στη Φλωρεντία ή στο Ρήγιο, στα ρωμαϊκά αστικά κέντρα τα μεγάλα δημόσια οικοδομήματα κατά κανόνα εγκαταλείπονται ή αλλάζουν χρήση και το αστικό τοπίο μεταβάλλεται από περιστασιακές παρεμβάσεις και κατ'οικονομίαν χρήσεις. Στο Σπάλατο της Δαλματίας το τεράστιο ανάκτορο του Διοκλητιανού θα μετατραπεί σταδιακά σε κατοικημένο και οχυρωμένο χώρο, μια πόλη, ενώ στη γειτονική Σάλωνα η αστική ζωή θα διακοπεί απότομα το 614 με την καταστροφή της πόλης από τους Άβαραους. Πόλεις όπως οι Τρεβήροι και η Μπολάνια περιορίζονται σε έκταση, ενώ συρρίκνωση ή και διακοπή του αστικού βίου θα συντελεσθεί και σε πολλές ρωμαϊκές πόλεις της βόρειας Αφρικής. Παρά ταύτα, σε αρκετά κέντρα του παλαιού ρωμαϊκού κόσμου, όπως στην Ορλεάνη, τη Σουασόν, τη Ρέν, το Παρίσι, ιδιαίτερα του μεσογειακού, όπως στη Βαρκελώνη, Βαλένθια, Καρθαγένη, Τορτόζα και Μασσαλία, η αστική ζωή συνεχίζεται σε κάποιο βαθμό μέχρι τον 9^ο αι., καθώς οι επήλυδες χρησιμοποιούν τις αρχαίες πόλεις, όπως οι Βησιγότθοι τη Βαρκελώνη. Στη Ραβέννα οι Οστρογότθοι ιδρύουν και νέα μνημεία, ενώ οι Λογγοβάρδοι στη συνέχεια θα προσαρμόσουν στις ανάγκες τους τις ιταλικές πόλεις που θα καταλάβουν, ιδιαίτερα την Παβία. Καθώς όμως οι νέες συνθήκες οδηγούσαν όλο και εντονότερα την οικονομική και κοινωνική ζωή προς την αγροτοποίηση, περιορισμένος ήταν ο αριθμός των κατοίκων που παρέμεναν στις ρωμαϊκές πόλεις, ή καλύτερα στους σκελετούς τους.

Κατά την ίδια περίοδο τα φύλα που μετά τις αναστατώσεις της μεγάλης μετανάστευσης αρχίζουν να σταθεροποιούνται στις πέραν του παλαιού ρωμαϊκού συνόρου περιοχές, δημιουργούν στρατιωτικούς και εμπορικούς σταθμούς, όπως στον Κάτω Ρήνο και τις ακτές της Βόρειας Θάλασσας, στη Σαξωνία και στην κεντρική Ευρώπη. Από αυτούς θα προκύψουν σταδιακά νέες πόλεις, όπως η *Mikulcice* στη Μοραβία και η Πράγα στη Βοημία. Έτσι, με τη βαθμιαία συρρίκνωση των παραδοσιακών ρωμαϊκών αστικών κέντρων και τη δημιουργία νέων στο βορρά, ο ευρωπαϊκός χώρος οδηγείται αργά σε μια ομογενοποίηση τόσο από την άποψη του μεγέθους των αστικών κέντρων, κατά κανόνα μικρού, όσο και των λειτουργιών τους. Στον τομέα αυτό σημαντικό ρόλο παίζει η παρουσία των τοπικών επισκόπων. Γιατί, πολλές ρωμαϊκές πόλεις, έδρες επισκόπων εξελίσσονται σε εκκλησιαστικά διοικητικά κέντρα, όπου τον πυρήνα του πολεοδομικού ιστού και των συλλογικών δραστηριοτήτων καταλαμβάνει ο καθεδρικός ναός και το *palatium episcopale*.

Ο ελλαδικός χώρος μεταξύ Αρχαιότητας και Μεσαίωνα

Από τα τέλη του 4^{ου} μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αι. ο περιορισμένος, συγκριτικά με την απέραντη Δύση, χώρος της Βαλκανικής φαίνεται να αξιολογείται από την Κωνσταντινούπολη ως στρατηγικά περισσότερο σημαντικός, καθώς συνεχεται άμεσα με την πρωτεύουσα και συνδέεται με την άμυνά της. Η θέση του ελλαδικού χώρου στη Μεσόγειο, από την οποία το κράτος αντλεί πόρους και δύναμη, εξυπακούεται ότι είναι στρατηγικά σημαντικότερη. Στο χώρο αυτό επί αιώνες είχαν αναπτυχθεί και λειτουργήσει κατά τρόπο γόνιμο οι ελληνικοί πολιτικοί, θρησκευτικοί και κοινωνικοί θεσμοί, ενώ είχαν σφυρηλατηθεί ιδιαίτερες νοοτροπίες και αντιλήψεις. Εδώ επί αιώνες οι επιβιώσεις του αρχαίου κόσμου σε διάφορα πεδία θα συνυπάρξουν και θα μετεξελιχθούν σε οσμώσεις με το νέο και επείσακτο, κάτι που είναι εμφανές στους θεσμούς κοινωνικής οργάνωσης, της αυτοδιοίκησης, αλλά και στις εκφάνσεις της πνευματικής και θρησκευτικής ζωής. Εν τούτοις, αν εξαιρέσουμε τη Θεσσαλονίκη, οι μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας βρίσκονταν αλλού, στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου (Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Βηρυτός), όμως ακόμη και στις περιοχές αυτές οι δευτερεύουσες πόλεις παρουσίαζαν φθίνουσα πορεία· και στα τέλη του 4^{ου} αι. ο Λιβάνιος παρατηρούσε ότι *ή πόλις εις κόμης σχήμα κατέβη*.

Κατά την ύστερη αρχαιότητα η αυτονομία ορισμένων ελλαδικών πόλεων διατηρείται, παρόλο που σταδιακά οι τοπικές ιδιαιτερότητες υφίστανται τις ομογενοποιητικές επιπτώσεις από το συγκεντρωτισμό που επιβάλλει το αυτοκρατορικό κέντρο. Στο θρησκευτικό πεδίο, σε συλλογικό επίπεδο, με δεδομένη τη βραδύτητα με την οποία μεταβάλλονται τα αξιακά συστήματα, αναπόφευκτο είναι ένα μακράς διάρκειας ψυχικό χάσμα, καθώς αυξάνονται οι προσχωρήσεις στο χριστιανισμό, ενώ ταυτόχρονα διαπιστώνεται μια συγκεχυμένη στάση όσων στέκονται ανάμεσα στους δύο κόσμους. Αυτή η διάσταση διαπιστώνεται ακόμα και σε οικογενειακό επίπεδο· έτσι, τον 5^ο αι. δύο αδέρφια από τη Λέσβο, ο Ισίδωρος και ο Ζηνόδωρος, έχουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, καθώς ο πρώτος είναι ζηλωτής Χριστιανός, ο δεύτερος «Ελλην». Πέραν από το δωδεκάθεο, στον ελλαδικό χώρο έχουν ήδη εμφανισθεί και άλλες θρησκείες των οποίων οι οπαδοί εισάγουν νέες λατρευτικές πρακτικές, όπως της μεγάλης Μητέρας και του Άττι, του Ηλίου και του Μίθρα. Μνημεία αυτών των θρησκειών έχουν εντοπισθεί σε διάφορες περιοχές, όπως στην Πάτρα, τον Πειραιά, την Άνδρο και αλλού, ενώ πολλοί άνθρωποι μέσω θρησκευτικών θιάσων που ανταγωνίζονται μεταξύ τους επιδιώκουν με ομαδική λατρεία και κοινά δείπνα την ψυχική τους σωτηρία. Για μακρότατο λοιπόν

χρονικό διάστημα μνημεία της νέας θρησκείας συνυπάρχουν με παγανιστικά, όπως μαρτυρούν αρχιτεκτονικά, επιγραφικά και άλλα ευρήματα στην Κόρινθο, την Ολυμπία ή την Πάτρα, ενώ παγανιστικές λατρευτικές πρακτικές επιβιώνουν, καθώς οι απαγορεύσεις του κέντρου δεν φαίνεται να εφαρμόζονται κατά γράμμα. Ακόμη και ο εκκλησιαστικός προϊστάμενος του ελλαδικού χώρου Γρηγόριος ο Μέγας, φαίνεται ότι ενδιαφερόταν περισσότερο για την «εσωτερική αλλαγή», παρά για τις εξωτερικές εκδηλώσεις, όπως οι θυσίες, που, εν τέλει, θα μπορούσαν να επαναπροσδιορισθούν ως προς τις αναφορές τους.

Στην Αθήνα, όπου πολλά μνημεία ανακαλούν τη μνήμη ενός ένδοξου παρελθόντος, το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές. Εδώ θα μνησθεί στα Ελευσίνια μυστήρια ο μετέπειτα αυτοκράτορας Ιουλιανός (361-363), όπως και ο ειδωλολάτρης ιστορικός Ευνάπιος, που υπήρξε μαθητής ενός Χριστιανού δασκάλου, του Προαιρέσιου. Την ίδια περίπου εποχή θα φοιτήσουν στα διδασκαλεία της ένδοξης πόλης ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός. Στις αρχές του 5^{ου} αι., με την υποστήριξη του επάρχου του Ιλλυρικού Ερκούλιου (402-412) ανακαίνιζεται η βιβλιοθήκη του Αδριανού, πνευματικό κέντρο κατά το πρότυπο του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, και ο λόγιος Φιλτάτιος, που φαίνεται ότι πρωταγωνίστησε στο έργο της αποκατάστασης και αντιγραφής των βιβλίων της, τιμάται με προτομή από τους πολίτες. Η Ακαδημία, την οποία διεύθυναν τον 5^ο αι. προσωπικότητες όπως ο Πρόκλος¹⁶, αποτελεί επίκεντρο της μορφωτικής κίνησης της εποχής. Πρόκειται για παραδόσεις που θα δεχθούν σημαντικό πλήγμα όταν ο Ιουστινιανός Α' (527-565) θα απαγορεύσει τη διδασκαλία της φιλοσοφίας και την ερμηνεία του δικαίου στην Ακαδημία (529), η οποία τελικά θα κλείσει. Μετά την εποχή αυτή η ανώτερη μόρφωση θα αναζητείται σε κέντρα εκτός του ελλαδικού χώρου· ο Παύλος ο Αιγινήτης σπούδασε ιατρική στην πρωτεύουσα και φαίνεται ότι ζούσε στην Αλεξάνδρεια την εποχή που την κατέλαβαν οι Άραβες.

Μετά την επισημοποίηση της νέας θρησκείας τα θρησκευτικά κατάλοιπα του αρχαίου κόσμου δέχονται όλο και εντονότερες πιέσεις. Ήδη από τους πρώτους χρόνους της αναγνώρισης του Χριστιανισμού στην Πελοπόννησο υπάρχει δίκτυο επισκοπών, που εκπροσωπούνται στη Σύνοδο της Σαρδικής (343), όπως αυτές της

16. Ο Πρόκλος (412-485 περ.), νεοπλατωνικός φιλόσοφος από τη Λυκία, σπούδασε ρητορική, φιλοσοφία και μαθηματικά στην Αλεξάνδρεια και από το 431 στην Αθήνα μαθήτευσε στην Ακαδημία, στη διεύθυνση της οποίας διαδέχθηκε τον Συριανό. Έγραψε, μεταξύ άλλων, σχόλια στον Πλάτωνα και τον Ευκλείδη, ενώ στα έργα του *Στοιχεία θεολογίας* και *Πλατωνική θεολογία* συστηματοποιούνται οι πλατωνικές θεολογικές απόψεις. Κατά την εποχή του απομακρύνθηκε το άγαλμα της Αθηνάς από τον Παρθενώνα.

Κυπαρισσίας, της Κορώνης και της Μεθώνης. Σύντομα θα ακολουθήσουν μέτρα κατά της αρχαίας θρησκείας, όπως τα διατάγματα κατά των μαντείων (357), των ειδωλολατρικών πρακτικών (364), των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των ειδωλολατρών (391), τα διατάγματα κατά των ειδώλων και των θυσιών (392), καθώς και εκείνο του επόμενου έτους, με το οποίο καταργήθηκαν τα Πύθια, τα Άκτια και οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Λίγο αργότερα ο Αρκάδιος (395-408) εκδίδει διάταγμα για την καταστροφή των ναών της υπαίθρου. Πρόκειται για μέτρα που επισπεύδουν την κατάρρευση του αρχαίου κόσμου στο θρησκευτικό πεδίο, ενώ σε επίπεδο ανθρωπογενούς περιβάλλοντος τις τάσεις αυτές έρχονται να συμπληρώσουν καταστροφές από τις επιδρομές των νεοφώτιστων στον αρειανικό Χριστιανισμό Βησιγόθων του Αλάριχου (395-397). Τότε λεηλατήθηκαν με μεγάλη ένταση περιοχές της Ηπείρου, Θεσσαλίας, Στερεάς και Πελοποννήσου, ενώ, πέραν από τη φυσική φθορά που είχαν υποστεί τα αρχαία τεμένη της υπαίθρου, σημαντικές υπήρξαν οι καταστροφές αρχαίων κέντρων, όπως η Θήβα, η Ελευσίνα, τα Μέγαρα, η Κόρινθος, η Νεμέα, το Άργος, η Τεγέα, η Σπάρτη και η Ολυμπία. Παράλληλα σημαντικά έργα της αρχαίας τέχνης μεταφέρονται στην Κωνσταντινούπολη. Συνέχεια στη φθορά των υλικών καταλοίπων της αρχαιότητας θα δώσουν οι Ούννοι του Ατίλα, που θα δηώσουν τον ελλαδικό χώρο μέχρι τις Θερμοπύλες (447), ενώ και οι Βάνδαλοι της Αφρικής με τις επιδρομές τους (467, 474) θα επιφέρουν ανάλογα πλήγματα σε παράκτιες και νησιωτικές περιοχές.

Στις καταστροφές των μνημείων του αρχαίου κόσμου συμβάλλουν φυσικά και θεομηνίες, όπως οι σεισμοί των χρόνων του Ιουστινιανού Α', από τους οποίους καταστράφηκαν, μεταξύ άλλων, οι πόλεις της Κω, της Κορίνθου, πιθανότατα και της Λευκάδας. Ο Αγαθίας περιγράφει τις συνέπειες ενός τέτοιου σεισμού, που προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στη Βυρηττό και έγινε ιδιαίτερα αισθητός στην Αίγυπτο: επιστρέφοντας από την Αίγυπτο πέρασε από την Κω, από την πόλη της οποίας ελάχιστα κτίσματα είχαν μείνει όρθια. Το σεισμό είχε ακολουθήσει παλιρροϊκό κύμα που συμπλήρωσε τις καταστροφές, ώστε *άπωλώλασι δὲ χύδην σχεδόν τι ἅπαντες οἱ ἄστοί, εἴτε ἐν τοῖς ἱεροῖς ἐτόγγανον πεφευγότες, εἴτε καὶ οἴκοι διατώμενοι εἴτε καὶ ἄλλοσε ποῖ συνειλημμένοι*. Νέοι σεισμοί που θα ακολουθήσουν στις αρχές του 7^{ου} αι. θα καταστρέψουν τους Φιλίππους, την πόλη της Θάσου, που εγκαταλείπεται έκτοτε για τρεις και πλέον αιώνες, ακόμη οι σεισμοί που συγκλόνισαν το 620 τη Θεσσαλονίκη. Καταστροφές από θεομηνίες θα υποστούν επί Θεοδοσίου Β' η Κρήτη, επί Αναστασίου Α' (491-518), η Ρόδος και επί Ιουστίνου Α' (518-527) το Δυρράχιο.

Όπως και στις δυτικοευρωπαϊκές επαρχίες της αυτοκρατορίας, πολλά δημόσια κτίρια των ελλαδικών πόλεων μεταξύ 4^{ου} και 6^{ου} αι. σταδιακά εγκαταλείπονται ή αλλάζουν χρήση. Στοές που κοσμούσαν άλλοτε τις αγορές των πόλεων, όπως η Ποικίλη Στοά των Αθηνών, μετατρέπονται σε εργαστήρια ή κατοικίες αστέγων, ενώ αρχαία κτίρια κατεδαφίζονται, για να χρησιμοποιηθούν αρχιτεκτονικά μέλη τους ως οικοδομικό υλικό νέων κατασκευών, δημόσιων, εκκλησιαστικών και ιδιωτικών. Για τον εξωραϊσμό της νέας πρωτεύουσας μεταφέρθηκαν εκεί *πολλά είδωλα [...] από πασών τών πόλεων άνατολής και δύσεως*, όπως τη Ρώμη, την Κρήτη, τη Ρόδο και τη Χίο. Σε άλλες περιοχές το δομημένο τοπίο σταδιακά αγροτοποιείται, όπως, για παράδειγμα, στο χώρο του ναού του Διός της Νεμέας, όπου οι ανασκαφές έχουν εντοπίσει αγροτικές τάφρους του 6^{ου} αι. μ.Χ. Ας υπενθυμίσουμε επίσης ότι σε διάφορες πόλεις του ελλαδικού χώρου, όπως τη Θεσσαλονίκη, τη Ρόδο, τους Φιλίππους κλπ., υπήρχαν βιβλιοθήκες που σφραγίστηκαν από τους Χριστιανούς ως ειδωλολατρικά κατάλοιπα.

Κατά την ίδια περίοδο εμφανίζονται στους χώρους όπου άλλοτε άκμαζε ο αρχαίος κόσμος τα πρώτα επίσημα μνημεία της νέας θρησκείας. Για τις πόλεις, διάταγμα του 435 επιτρέπει την χρησιμοποίηση των τεμενών της αρχαίας λατρείας από τους Χριστιανούς, αφού πρώτα τα καθαγιάσουν με το σημείο του σταυρού. Στην Αθήνα η πρακτική αυτή εφαρμόστηκε σε πολλά μνημεία, τον Παρθενώνα, το Ερέχθειο, την Πινακοθήκη των Προπυλαίων, το Ασκληπιείο, το Θησείο και το Διονυσιακό θέατρο. Ανάλογη βέβαια πρακτική ακολουθήθηκε και στη Δύση, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη Santa Maria sopra Minerva της Ρώμης.

Η *παλαιοχριστιανική βασιλική*, ένα ορθογώνιο ξυλόστεγο οικοδόμημα, είναι ο τύπος του κτηρίου που θα στεγάσει τη νέα λατρεία τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στα νησιά (Αχειροποίητος και Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης, βασιλικές Νικοπόλεως, Ναυπάκτου, Νέας Αγχιάλου, Παλαιόπολης Κέρκυρας, Φιλίππων, Αμφίπολης, Κλαυσίου Ευρυτανίας, Λεχαιού, Τεγέας, Χαλινάδου Λέσβου κ.α.). Μεγάλος αριθμός βασιλικών εντοπίζεται εξ άλλου στην ύπαιθρο, μια ένδειξη τόσο των περιοχών συγκέντρωσης αγροτικών πληθυσμών της εποχής, όσο και των πρακτικών εκχριστιανισμού τους. Συχνά οι βασιλικές χρησιμοποιούνται και ως τόποι ταφής, ορισμένες μάλιστα, όπως στην Κόρινθο, Φιλίππους και Θεσσαλονίκη, είναι κατά την κύρια λειτουργία τους κοιμητηριακές, αν και παράλληλα χρησιμοποιούνται από τους Χριστιανούς κατά την εποχή αυτή και παλαιά ειδωλολατρικά νεκροταφεία. Κατά την ίδια εποχή εντοπίζονται ενδείξεις για μια πρώτη ανάπτυξη μοναστικού βίου στον ελλαδικό χώρο, όπως στη Δήλο, Θάσο, Κρήτη, Σάμο, Λέσβο και

το Άργος.

Παρά τις εξελίξεις αυτές, στα αστικά κέντρα του ελλαδικού χώρου η ζωή, όπως βέβαια είχε μετεξελιχθεί κατά την όψιμη αρχαιότητα, σε γενικές γραμμές φαίνεται να συνεχίζεται με τη συμβίωση ανθρώπων διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων, οι οποίες προφανώς βιώνονται με διαφορετική ένταση και προσήλωση. Οποσδήποτε το διάταγμα του Ιουστινιανού Α΄ για την Ακαδημία τον 6^ο αι., καθώς και οι νομοθετικές πρόνοιες των επόμενων χρόνων κατά των εθνικών, δείχνουν ότι οι τελευταίοι εξακολουθούσαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στο χώρο της διάχυσης της γνώσης ένα αιώνα μετά τη διακήρυξη του Θεοδοσίου Β΄ του 423, σύμφωνα με την οποία η ειδωλολατρεία είχε εξαλειφθεί. Γιατί, ο νόμος του Ιουστινιανού Α΄ (527-565) *de paganis sacrificiis et templis* δείχνει ότι κατά τον 6^ο αι. η ειδωλολατρεία είχε αντοχές.

Η εποχή αυτή είναι εν τούτοις κρίσιμη από την άποψη της θεσμικής εξέλιξης της πόλης, καθώς εκείνο που συρρικνώνεται σταδιακά είναι τα κατάλοιπα των αστικών θεσμών που επιβίωναν μέχρι τότε. Γιατί, κατά τους 4^ο και 5^ο αι. οι αυτοκράτορες με τη νομοθεσία τους πλήττουν καίρια την παραδοσιακή *βουλευτική τάξη* των πόλεων (*decuriones*) με το υπερβολικά μεγάλο βάρος των *λειτουργιών* και δημοσίων έργων που επιβάλλουν στα μέλη της. Η *βουλευτική* λοιπόν ιδιότητα, παραδοσιακό τιμητικό αξίωμα και μέσο κοινωνικής διάκρισης στο αστικό περιβάλλον, εξελίσσεται πλέον σε επαχθέστατη υποχρέωση που οι εύποροι αστοί προσπαθούν με κάθε τρόπο να αποφύγουν.

Οι σχετικά σύντομες σε διάρκεια επιδρομές στη νότια Βαλκανική, αντίθετα με τις εκτεταμένες καταστροφές που προκάλεσαν οι «βάρβαροι» στις βόρειες περιοχές της και τη Δύση, έπληξαν σε σαφώς μικρότερη κλίμακα τις ελλαδικές πόλεις. Εν τούτοις, η παρατεταμένη βαρβαρική απειλή οδηγεί σταδιακά στη τροποποίηση του χαρακτήρα των αστικών κέντρων, τα οποία ενδιαφέρουν όλο και περισσότερο το κράτος ως συνιστώσες ενός αμυντικού μηχανισμού, που βλέπει τον κίνδυνο να ελλοχεύει στο βορρά. Την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ στον ελλαδικό χώρο κτίζονται, επισκευάζονται και ενισχύονται πολλές αμυντικές θέσεις, όπως στην Ήπειρο (Εύροια, Νικόπολις, Φωτική, Φοινίκη, Δρυινόπολις). Παράλληλα ανεγείρονται τείχη στις Θερμοπύλες, 20 χλμ. από τον Μαλιακό, βορειότερα ενισχύονται οι οχυρώσεις πολλών κέντρων (Δημητριάς, Μητρόπολις, Τρίκκα, Γόμφοι, Εχινάιος, Θήβαι, Φάρσαλα, Λάρισα, Καισάρεια), ενώ ανοικοδομούνται και αρκετά εγκαταλεημένα φρούρια. Στην Πελοπόννησο, όπου οι πόλεις ήταν κατά παράδοση ατείχιστες, ο Ιουστινιανός Α΄ θα χτίσει το τείχος του Ισθμού, για να προστατεύσει την περιοχή από τους βαρβάρους,

μάταια όμως καθώς οι Σλάβοι αργότερα θα περάσουν διά θαλάσσης από της περιοχές μεταξύ Ιτέας και Ναυπάκτου.

Για να εξασφαλισθούν οι απαραίτητοι για τέτοια έργα πόροι, αλλά και για τη φρούρηση των νέων οχυρών, δεσμεύονται τα πολιτικά και θεωρητικά ζύμπαντα χρήματα, πόροι που εισπράττονταν από τις πόλεις και παραδοσιακά προορίζονταν για συντήρηση δημόσιων υποδομών και για την ψυχαγωγία των κατοίκων. Ένα ακόμη πλήγμα για τον αστικό βίο αποτελεί η κατάργηση των μισθών, αλλά και των τιμητικών διακρίσεων των ρητόρων, των δασκάλων και των γιατρών των πόλεων. Ακόμη δεσμεύονται από την κεντρική εξουσία πόροι προορισμένοι για το φωτισμό κοινόχρηστων χώρων, ενώ θέατρα, υποδρομικά και λοιπά θεάματα περιορίζονται. Οι εξελίξεις αυτές, που αφορούν ολόκληρη την επικράτεια, πλήττουν και την αστική ζωή του ελλαδικού χώρου.

Είναι η εποχή που δημιουργούνται, όπως είδαμε, σε ολόκληρο το μεσογειακό χώρο χριστιανικοί ναοί στον αρχιτεκτονικό ρυθμό της βασιλικής. Εκατοντάδες τέτοιοι ναοί έχουν εντοπισθεί στον ελλαδικό χώρο, ενώ υψηλών προδιαγραφών κτίσματα του τύπου αυτού, κυρίως του 6^{ου} αι., σώζονται και στην Ιταλία, όπως στη Ρώμη, στη Ραβέννα και αλλού. Εφεξής ο χριστιανικός ναός εξελίσσεται σε επίκεντρο της αστικής ζωής. Τώρα που η παλαιά βουλευτική τάξη δεν συνεργάζεται πρόθυμα με την κρατική εξουσία, τώρα που ο άνθρωπος δεν αυτοπροσδιορίζεται πλέον ως «πολιτικό όν», ο τοπικός επίσκοπος αναλαμβάνει όλο και περισσότερο ενεργό ρόλο στις αστικές υποθέσεις, ενώ η εκκλησιαστική έγγεια περιουσία διευρύνεται.

Θα ήταν εν τούτοις απλουστευτικό να θεωρηθεί η πολιτική της Κωνσταντινούπολης συλλήβδην αρνητική για τις πόλεις. Γιατί, πέραν από τον αμυντικό ρόλο τους, το κράτος δείχνει ειδικό ενδιαφέρον για ορισμένα κέντρα, που επιβιώνουν και αναπτύσσονται οικονομικά χάρη στις κρατικές προμήθειες, την παραγωγή για λογαριασμό του στρατού και της διοίκησης των απαραίτητων για τη συντήρηση και τη λειτουργία τους εφοδίων. Έτσι, κέντρα προσδιορισμένα από τη νομοθεσία, όπως η Θεσσαλονίκη, διαθέτουν κρατικά εργαστήρια (φάβρικαι) για την κατασκευή και επισκευή όπλων. Οι τεχνίτες που ασχολούνται στο χώρο αυτό είναι πολλοί και οργανωμένοι. Σε άλλα κέντρα λειτουργούν κρατικά εργαστήρια παραγωγής ιματισμού και εφοδίων απαραίτητων στο στρατό. Οι απασχολούμενοι στα εργαστήρια αυτά υπάγονται στον *κόμη των θείων θησαυρών*, και μεταξύ τους αναφέρονται ποικίλες ειδικότητες, όπως κρεββατοποιοί, κλειδοποιοί, λιθοκτίστες, χαλκουργοί, αμαξοποιοί, μαραγκοί, πεταλουργοί, που απαλλάσσονται από δημόσι-

ες επήρειες (αγγαρείες), οι οποίες πλήττουν τους λοιπούς υπηκόους, ιδιαίτερα τους αγρότες. Ανάλογες κρατικές παραγωγικές δραστηριότητες αναπτύσσονται και στις βυζαντινές περιοχές της Κάτω Ιταλίας, όπως στην Canosa, Venosa και Υδρούντα, όπου λειτουργούν κρατικά εργαστήρια υφαντουργίας και βαφικής, ενώ στο Ρήγιο της Καλαβρίας αναφέρεται εργαστήριο μεταλλουργίας. Ο Ιουστινιανός Α΄ θα παραγγείλει σε ειδικούς τεχνίτες στη Ρόδο τα «παμμεγέθη βήσαλα» για την κατασκευή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας.

Για την εμπορική κίνηση στους ελλαδικούς θαλάσσιους και χερσαίους συγκοινωνιακούς άξονες κατά την περίοδο αυτή οι πληροφορίες είναι περιορισμένες, καθώς οι σημαντικές αφετηρίες και προορισμοί των εμπορικών διαδρομών της εποχής βρίσκονται κατά κανόνα έξω από τον ελλαδικό χώρο. Καθώς όμως ο χώρος αυτός αποτελούσε απαραίτητο τμήμα των εμπορικών διαδρομών από την ανατολική στη δυτική Μεσόγειο και από αυτές στην Κωνσταντινούπολη, η χρησιμοποίησή του από τους εμπόρους είναι αυτονόητη. Τα κυριότερα οικονομικά κέντρα κατά την εποχή αυτή είναι η Θεσσαλονίκη, η Αθήνα, η Κόρινθος και η Θήβα, όπου περίπου το 40% των νομισματικών ευρημάτων που έχουν εντοπισθεί πάνω και γύρω από τα ερείπια της αρχαίας πόλης τοποθετούνται στον 5^ο και 6^ο αι. Σε ό,τι αφορά την ύπαιθρο, κόμμες και αγροτικοί οικισμοί υπήρξαν φυσικά πολυάριθμοι στον ελλαδικό χώρο, εκεί μάλιστα ζούσε το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού. Όμως αυτά τα κέντρα, των οποίων οι κάτοικοι προμήθευαν με αγαθά και ανθρώπινο δυναμικό τις πόλεις, μόνο φευγαλέα αναφέρονται από τις πηγές, ενώ οι αρχαιολογικές έρευνες για τον εντοπισμό και τη μελέτη τους δεν επιτρέπουν ακόμη τη διατύπωση κάποιων βέβαιων ευρύτερης εμβέλειας συμπερασμάτων. Στην υστερορωμαϊκή ύπαιθρο κύριος θεσμός οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής ήταν η *villa*, ένα μεσαίου μεγέθους αγρόκτημα. Ένας γαιοκτήμονας ήταν δυνατό να κατέχει αρκετές τέτοιες παραγωγικές μονάδες (*latifundia*) που κάλυπταν επιφάνεια μερικών χιλιάδων στρεμμάτων. Πρόκειται για θεσμό που από την Ιταλία διαδίδεται τον 3^ο και 4^ο αι. στο Ιλλυρικό και κατά τους 5^ο-6^ο αι. στη Θράκη, ενώ τεκμήρια για τη λειτουργία τέτοιων κτημάτων, που χρησιμοποιούσαν σε μεγάλη έκταση δούλους, δεν έχουν εντοπισθεί με βεβαιότητα στον ελλαδικό χώρο, όπου η πατροπαράδοτη αγροτική εργασία των μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών φαίνεται να συνεχίζεται. Παράλληλα, γύρω από τα αστικά κέντρα υπήρχαν κτήματα που ανήκαν στις πόλεις. Τα κτήματα αυτά εκμισθώνονταν με πλειοδοτικούς διαγωνισμούς σε κατοίκους της πόλης, κυρίως βουλευτές (*decuriones*), πρακτική που φαίνεται ότι κατά τον 5^ο αι. είχε οδηγήσει σε σφετερισμό τους από τους μισθωτές. Για τον περιορισμό του φαι-

νομένου έγιναν νομοθετικές ρυθμίσεις, όμως οι αστικές αυτές γαίες παύουν να μνημονεύονται στις πηγές μετά την εποχή αυτή. Πέραν από τις αστικές γαίες, η αγροτική κοινότητα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, με το μικρό και μεσαίο ιδιόκτητο κτήμα, εξακολουθεί να επιβιώνει, όπως προκύπτει από τη λειτουργία στην ύπαιθρο *χωρίων ἐλευθερικῶν, κωμῶν καὶ μητροκωμῶν*. Πρόκειται για τοπικές συσσωματώσεις φορολογούμενων αγροτικών πληθυσμών με αλληλέγγυα συνήθως φορολογική ευθύνη έναντι του φίσκου. Εκτός από τους αυτοαπασχολούμενους αγρότες, τους *αὐτουργούς*, η εκμετάλλευση των γαιών πραγματοποιείται κατά την εποχή αυτή με δούλους, αλλά και άκληρους αγρότες ή μικροϊδιοκτήτες με ανεπαρκή κλήρο μέσω απλών ή εμφυτευτικών εκμισθώσεων συγκεκριμένης διάρκειας.

Οι παραγωγοί αποδίδουν κατά την εποχή αυτή στο δημόσιο φόρο σε είδος (*αππονα*, αννονικός μόδιος). Στο βαθμό που επιδρομές ή θεομηνίες συντελούν στη συρρίκνωση των παραγωγικών τους δυνατοτήτων, ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες αγρότες, αλλά και μεσαίοι κτηματίες, βρίσκονται όλο και περισσότερο στην ανάγκη να εκποιούν τα κτήματά τους και, ως ακτήμονες πλέον, να μισθώνουν κτήματα μεγαλογαιούχων, υπογράφοντας συμβόλαια που τους προσκολλούν στην καλλιεργούμενη γη, μεταπίπτοντας έτσι στο κληρονομικό *status* του *κολονού* (*colonus*), μια προσήλωση στη γη που αποσκοπούσε στην εξασφάλιση για το δημόσιο σταθερών φορολογικών εσόδων. Από την άλλη πλευρά όμως, ορισμένοι μεγάλοι γαιοκτήμονες, στο βαθμό που αποκτούν σημαντική τοπική επιρροή ή διασυνδέσεις με τους εκπροσώπους της εξουσίας, έχουν τη δυνατότητα είτε να αποφεύγουν τη φορολογία, είτε να την καταβάλλουν μειωμένη. Στην επαρχία της Νέας Ηπείρου, όταν επί Ιουστινιανού Β' (565-578) εκδηλώθηκαν βαρβαρικές επιδρομές, τα μέλη της οικογένειας του μεγαλογαιούχου Αργυρού έκτισαν οχυρά στην περιοχή της Δρινόπολης και εξελέχθησαν *de facto* σε τοπικούς διοικητές επί Τιβερίου (578-582). Όμως, για τέτοιες εξελίξεις, που φαίνεται ότι αφορούν τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, οι διαθέσιμες μαρτυρίες είναι περιορισμένες. Στην ύπαιθρο των ελληνικών περιοχών, η οποία κατά τεκμήριον υπέστη συγκριτικά μικρότερες αναστατώσεις από τις βαρβαρικές επιδρομές, η αδιατάρακτη, όπως φαίνεται, απόδοση των αγροτικών φόρων αποτελεί ένδειξη της επιβίωσης του μικρού κλήρου σε ευρεία κλίμακα.

Το πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής διατίθεται στην αγορά και μια διέξοδος προς την κατεύθυνση αυτή αποτελούν οι εμποροπανηγύρεις, τοπικές ή περιφερειακές. Μια από αυτές, με επισκέπτες «ἐκ πάσης τῆς Ἑλλάδος», πραγματοποιεί-

ται στη Βοιωτία, όπως προκύπτει από τις πληροφορίες του Προκοπίου, ο οποίος την αναφέρει περιστασιακά, κάνοντας λόγο για τα πολυάριθμα θύματα που προκάλεσε μεταξύ του συγκεντρωμένου στην εμποροπανήγυρη πλήθους ο σεισμός του 552.

Η ιουστινιάνεια *reconquista* στην ιταλική χερσόνησο

Αλλά ας αφήσουμε για λίγο τον ελλαδικό χώρο και ας περάσουμε στο δυτικό του περίγυρο κατά την εποχή του Ιουστινιανού Α'. Στην ιταλική χερσόνησο, παρά τις αναστατώσεις από το πέρασμα των Βησιγόθων και τις λεηλασίες των Βανδάλων, η συνέχεια του ρωμαϊκού κόσμου από την άποψη των κοινωνικών δομών δεν είχε διακοπεί, η οστρογοτική κατάκτηση του τέλους του 5^{ου} αι., δρομολόγησε εξελίξεις. Με μια σειρά συνουκεσιών που τον συνέδεσαν με τις βαρβαρικές αυλές της Δύσης ο ηγεμόνας των Οστρογόθων Θεοδώριχος ο Μέγας (493-526), παρά την αντιπαλότητα των Φράγκων, εδραίωσε την ηγετική του θέση στην Ιταλία, επεκτείνοντας την αρχή του στη νοτιοανατολική Γαλατία, αλλά και τη Δαλματία και αναδεικνύοντας το οστρογοτικό βασίλειο σε ισχυρότατο γείτονα για την αυτοκρατορία. Όταν λοιπόν, μετά το θάνατό του, εκδηλώθηκε στο οστρογοτικό βασίλειο δυναστική κρίση, την κατάσταση αξιοποίησε ο Ιουστινιανός Α' (527-565), ένας αυτοκράτορας από το Ιλλυρικό, που οραματιζόταν την ανάκτηση (*reconquista*) των κατεχόμενων από τους βαρβάρους αφρικανικών και δυτικοευρωπαϊκών περιοχών της αυτοκρατορίας.

Η ανάκτηση άρχισε από τη βόρεια Αφρική, όπου τα αυτοκρατορικά στρατεύματα υπό το Βελισάριο σε διάστημα μικρότερο του έτους κατέλυσαν το βανδαλικό βασίλειο και κατέλαβαν την Καρχηδόνα (533-534). Για την επέμβαση στην Ιταλία, που ακολούθησε, αφορμή στάθηκε η δολοφονία της θυγατέρας του Θεοδώριχου. Ο Βελισάριος αποβιβάστηκε το 534 στη Σικελία, την οποία κατέλαβε εύκολα. Οι αντιστάσεις έγιναν ισχυρές κατά την πορεία προς βορρά, κατά την οποία, μέχρι το 540 ο αυτοκρατορικός στρατός ανάκτησε μετά από πολλούς αγώνες τον ιταλικό χώρο μέχρι τη Ραβέννα. Όμως οι Οστρογόθοι δεν κατέθεταν τα όπλα, επιτέθηκαν μάλιστα κατά των περιοχών του Ιονίου και λεηλάτησαν την Κέρκυρα και την Ήπειρο, όπου έφτασαν μέχρι τη Δωδώνη. Ο πόλεμος συνεχίστηκε μέχρι το 552, όταν ο στρατηγός Ναρσής τους υπέταξε οριστικά. Με ένα νομοθέτημα, την *Pragmatica Sanctio* του 554, ο Ιουστινιανός Α' επιχείρησε να αποκαταστήσει την παλαιά τάξη πραγμάτων στο θεσμικό και κοινωνικό πεδίο, παρέχοντας και στις τοπικές κοινωνικές δυνάμεις της Ιταλίας τη δυνατότητα να αναλάβουν ενεργό ρόλο στη διοίκη-

ση. Μερικά χρόνια νωρίτερα (551) βυζαντινές δυνάμεις είχαν αποβιβαστεί στη νότια Ιβηρική και, αφού νίκησαν τους Βησιγότθους, ενέταξαν στην αυτοκρατορία το νότιο τμήμα της χερσονήσου. Οι επιτυχίες αυτές, παρόλο που δεν αποκαθιστούσαν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στην παλαιά της έκταση, έδιναν τη δυνατότητα στον Ιουστινιανό Α΄ να θεωρεί ότι είχε μετατρέψει και πάλι τη Μεσόγειο σε ρωμαϊκή λίμνη. Η πραγματικότητα όμως έδειξε ότι επρόκειτο για μια ψευδαίσθηση.

Οι Λογγοβάρδοι στην ιταλική χερσόνησο

Μόλις δεκατέσσερα χρόνια μετά την έκδοση της Pragmatica Sanctio οι Λογγοβάρδοι, που είχαν αποδεχθεί τον αρειανισμό, εισέβαλαν στην Ιταλία, όπου ίδρυσαν βασίλειο (568). Επρόκειτο για λαό σκανδιναβικής προέλευσης, που στα χρόνια του Αυγούστου ήταν εγκατεστημένος στον Κάτω Έλβα. Τον 5^ο αι. είχαν διατελέσει υποτελείς των Ούννων, ενώ στη συνέχεια είχαν λάβει εδάφη από τον Ιουστινιανό Α΄ στην Πανονία και το Νωρικό, είχαν υπηρετήσει μάλιστα στον αυτοκρατορικό στρατό που πολέμησε κατά των Οστρογότθων στην Ιταλία, την οποία και γνώρισαν με αυτόν τον τρόπο. Συνεργαζόμενοι με τα υπολείμματα των Γεπιδών, οι οποίοι, όπως είδαμε, είχαν διαδεχθεί τους Ούννους στην κεντρική Ευρώπη, αλλά και με Σάξονες και Σλάβους, οι Λογγοβάρδοι πέρασαν στην ιταλική χερσόνησο, όπου δεν συνάντησαν σοβαρή αντίσταση. Το 572 κατέλαβαν την Παβία, που έγινε η πρωτεύουσά τους. Οι εισβολείς εγκαταστάθηκαν στην πεδιάδα του Πάδου, στην ενδοχώρα της Λιγουρίας και του Βενετο, στη βόρεια Τοσκάνη, και νοτιότερα στην Ουμβρία, στο Σπολέτο και στο Βενεβέντο. Η λογγοβαρδική εγκατάσταση στην Ιταλία λίγο μετά την βυζαντινή ανάκτηση κατακερμάτισε πολιτικά τη χερσόνησο, αφού, πέραν από το συμπαγή λογγοβαρδικό βορρά, δημιουργήθηκαν διάσπαρτα αυτόνομα λογγοβαρδικά κρατίδια στις περιοχές του Τρέντο, Φριούλι, Τοσκάνης, Σπολέτο και Βενεβέντο.

Οι Λογγοβάρδοι ανέπτυξαν, με επίκεντρο την Παβία, έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, όπου θεραπεύονται τα γράμματα και οι νομικές σπουδές. Στο χώρο που εγκαταστάθηκαν αναπτύχθηκε ένας ιδιαίτερος τύπος γραφής, που παλαιότερα ονομαζόταν λογγοβαρδική. Όμως μετά την κατάλυση του λογγοβαρδικού βασιλείου από τους Φράγκους, η γραφή αυτή θα περιορισθεί στα αυτόνομα κρατίδια της Κάτω Ιταλίας και είναι γνωστή ως βενεβεντανή, η οποία στην περιοχή του βυζαντινού Μπάρι παρουσιάζει πολλές αναλογίες με τη μικρογράμματα ελληνική της εποχής.

Ο περιορισμένος πληθυσμός των Λογγοβαρδών δεν επέτρεψε τη ριζική εθνολογική αλλοίωση της ιταλικής χερσονήσου. Ο κύριος πυρήνας τους παρέμεινε στο

βόρειο τμήμα της, που πήρε και το όνομά τους, τη Λομβαρδία, με σποραδικές κατακτήσεις στο νότο. Μετά την εγκαθίδρυση του βασιλείου τους η βυζαντινή κυριαρχία περιορίστηκε στη Ραβέννα, την Πεντάπολη, την Ιστρία, το Veneto, τη Ρώμη, τη Νεάπολη και τα νότια τμήματα της Ιταλίας, τέλος τη Σικελία.

Από τις κύριες αιτίες της κατάρρευσης του ιουστινιάνειου πολιτικού οικοδομήματος στην Ιταλία υπήρξαν οι περισπασμοί της αυτοκρατορίας, κατά την εποχή της λογγοβαρδικής εισβολής, καθώς η αυτοκρατορία αντιμετώπιζε σοβαρή απειλή στην Ανατολή και τη Βαλκανική από τους Πέρσες και τους Αβαροσλάβους αντίστοιχα. Προκειμένου λοιπόν να περιορισθεί εφεξής ο λογγοβαρδικός επεκτατισμός, δημιουργήθηκε περί τα τέλη του 6^{ου} αι. στην ιταλική χερσόνησο από τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο (582-602) το *εξαρχάτο της Ραβέννας*, του οποίου ο *έξαρχος* αναδείχθηκε στον ανώτερο αυτοκρατορικό αξιωματούχο των ιταλικών βυζαντινών κτήσεων. Εν τούτοις η διοικητική αυτή εξέλιξη δεν στάθηκε ικανή να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους Λογγοβάρδους, οι οποίοι οργανώθηκαν στις νέες τους κτήσεις υπό το βασιλιά τον Authari (584). Όταν στα μέσα του 7^{ου} αι. ο αυτοκράτορας Κώνσταντ Β' (641-668) προσπάθησε να αναιρέσει τη λογγοβαρδική κατάκτηση με μια νέα *reconquista*, ήταν πλέον αργά. Ο στρατός του ηττήθηκε στην Ιταλία (663) και ο αυτοκράτορας, αφού επισκέφθηκε τη Ρώμη, εγκαταστάθηκε στις Συρακούσες, όπου μάλιστα σχεδίαζε να μεταφέρει την πρωτεύουσά του. Όμως η προοπτική αυτή προκάλεσε εσωτερικές αντιδράσεις και σύντομα ο αυτοκράτορας δολοφονήθηκε, ενώ οι Λογγοβάρδοι συνέχιζαν τις επιχειρήσεις τους κατά των ιταλικών κτήσεων της αυτοκρατορίας.

σης του βιβλίου στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα και οι διακοσμημένοι κώδικες προορίζονταν μάλλον για εμπλουτισμό των θησαυρών των μονών και εκκλησιών, σε ένα επιδεικτικό πλαίσιο μάλλον, παρά για ανάγνωση. Σημαντικότερο και με μακράς διάρκειας επιπτώσεις για τον ευρωπαϊκό πολιτισμό προϊόν της Καρολίδειας Αναγέννησης αποτελεί βέβαια η *καρολίδεια* μικρογράμματη γραφή, η οποία, περισσότερο ευανάγνωστη και απλή συγκριτικά με τους προηγούμενους τύπους γραφής, τις λεγόμενες «εθνικές γραφές» των διαφόρων περιοχών της Δύσης, είχε ευρεία διάδοση και με τον ομογενοποίηση που σταδιακά επέφερε στα κείμενα έδωσε έντονη δυναμική στο δυτικό πολιτισμό, καθώς επέτρεψε την πνευματική και διοικητική ομογενοποίηση και ανάπτυξη του λατινόγλωσσου κόσμου.

Φεουδαλισμός

Ο *φεουδαλισμός*²¹ ως πλαίσιο κοινωνικής, στρατιωτικής, οικονομικής και διοικητικής οργάνωσης υπήρξε η απάντηση των δυτικών κοινωνιών που διαμορφώθηκαν μετά τη μετανάστευση των λαών στις συνθήκες ανασφάλειας, οικονομικής ύφεσης και κοινωνικής αποδόμησης που προέκυψαν από τη βία, τις επιδρομές, αλλά και το συχνά κατά το Μεσαίωνα επαπειλούμενο λιμό, προβλήματα των οποίων η αντιμετώπιση στα οργανωμένα κράτη αποτελεί ευθύνη μιας πολιτείας με κεντρική διοίκηση και υπηρεσίες. Έντονη συσσώρευση των συνθηκών αυτών εντοπίζεται πριν αλλά και μετά τη βασιλεία του Καρλομάγνου. Κατά τον 6^ο και 7^ο αι., υπό συνθήκες έντονης αποδιοργάνωσης και ανασφάλειας, ελεύθεροι άνθρωποι εμπιστεύονταν τους εαυτούς τους σε ισχυρούς τοπικούς παράγοντες (*ingenui in obsequio*) ή στον τοπικό ηγεμόνα (*antrustiores*).

Καθώς δεν υφίσταται ένα γενικό «σύνταγμα» του *φεουδαλισμού* (ο όρος επινοήθηκε το 17^ο αι.), η περιγραφή του ως «συστήματος» εγκυμονεί τον κίνδυνο απατηλών γενικεύσεων, αφού είναι διαπιστωμένο ότι δεν ίσχυαν οι ίδιες αρχές και με την ίδια ένταση σε όλες τις περιοχές και τα πεδία εμφάνισής του. Γιατί, υπήρξαν και ευρωπαϊκές περιοχές όπου η φεουδαρχία ακολούθησε σαφώς ιδιαίτερους δρόμους, όπως η Ιταλία, όπου επικράτησε αρχικά το φεουδαλικό *ius Logobardorum*, σύμφωνα με το οποίο η σχέση φέουδου και στρατιωτικής υπηρεσίας ουσιαστικά δεν υφίσταται, ενώ το φέουδο κατέχεται συλλογικά από αδελφούς, χωρίς να ισχύει το δίκαιο του πρωτότοκου. Αργότερα στην Κάτω Ιταλία φεουδαλικοί θε-

21. Από τον όρο *φέουδο*, *fevum*, *fehū*, *feo* = δώρο, αντάλλαγμα στενών προσωπικών δεσμών.

σμοί θα εισαχθούν από τους Νορμανδούς, τους Γερμανούς και τους Γάλλους κυρίαρχους, ενώ σε περιοχές με ανεπτυγμένα αστικά κέντρα, όπως στον ιταλικό βόρρα, ο ρόλος της φεουδαρχίας και των εκφραστών της υπήρξε περιορισμένος.

Ας επισημανθεί επίσης ότι η φεουδαρχία και οι σχετικές με αυτήν νομικές, πολιτικές, και οικονομικές πρακτικές, αλλά και η φεουδαλική νοοτροπία, δεν αποτελούν αποκλειστικότητα του δυτικοευρωπαϊκού μεσαιωνικού κόσμου, αφού συναφή φαινόμενα παρουσιάζονται στην ιστορία διαφόρων πολιτισμών, όπως της Άπω Ανατολής, των σλαβικών κοινωνιών, του μουσουλμανικού κόσμου κλπ.

Σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο, το στρατιωτικό, η δυτικοευρωπαϊκή φεουδαρχία φαίνεται ότι προέκυψε από την ανάγκη των χωροδεσποτών, που ζούσαν υπό καθεστώς διαρκών συγκρούσεων και αμφισβητήσεων της εξουσίας τους, να έχουν στη διάθεσή τους ετοιμοπόλεμους ιππείς. Η φεουδαλική παραχώρηση γαιών, που απέδιδαν επαρκές εισόδημα, καθιστούσε τον *ιπότη* οικονομικά αντάρκτη και ικανό να εξοπλίζεται και να ασκείται συνεχώς για τον πόλεμο.

Ο φεουδαλισμός άντλησε ιδέες και πρακτικές από πολλές πηγές. Ο υστερορωμαϊκός θεσμός της *comendatio*, της υπαγωγής δηλ. ενός προσώπου ως *βασάλλου*²² υπό την *προστασία* ενός άλλου, συνδυάστηκε στη Δύση με τη γερμανική παράδοση της *πίστης και αφοσίωσης* του πολεμιστή, που καθιστούσε ζήτημα τιμής για τους συμβαλλόμενους τη διατήρηση της προσωπικής αυτής σχέσης, μιας σχέσης πολύ διαδεδομένης μεταξύ φυλετικών ομάδων με αρχαϊκές οργανωτικές δομές. Οι έννοιες της πίστης και αφοσίωσης συνιστούν την προσωπική πλευρά του φεουδαλικού θεσμού.

Υπάρχει βέβαια και η κοινωνική πλευρά του φεουδαλισμού, καθώς μέσω των αναπτυσσόμενων στο πλαίσιο του δεσμών, διαμορφώνεται μια κοινωνική ιεραρχία, στην οποία οριοθετούνται τρεις σταθερές κατηγορίες με ιδιαίτερες λειτουργίες. Οι άνθρωποι της προσευχής (*oratores*), του πολέμου (*bellatores*) και της παραγωγής (*laboratores*). Αυτοί που εκχωρούν το φέουδο χαρακτηρίζονται στις πηγές *domini* ή και *seniores*, ενώ οι αποδέκτες φεουδαλικών αγαθών ως *vassi*, *vassalli*, ή απλά *homines*. Τέλος, ως προς την υλική του πλευρά, το *φέουδο*, που χαρακτηρίζεται επίσης ως *beneficium*, ήταν συνήθως τμήμα γης που παρεχόταν από τον κύριο στον υποτελή ως δάνειο-προϋπόθεση της *υπηρεσίας* του (*servicium*). Υπηρεσία και αφοσίωση αποτελούσαν τις νομικές αιτιολογήσεις της εκχώρησης του φέουδου, αρχικά σε προσωπική βάση, αργότερα και κληρονομικά.

22. Ο όρος *vassallus* παράγεται από το γερμανικό *Gwas*= νεαρός υπηρέτης, άνδρας, *ιπότης*, αν και από ορισμένους υποστηρίζεται και η κελτική προέλευση του όρου.

Τυπικά λοιπόν η καρολίδεια αυτοκρατορική ενότητα διατηρήθηκε υπό τον Λοθάριο, κύριο του Μέσου βασιλείου. Σύντομα όμως η αυτοκρατορική ιδέα θα παρακμάσει και τα βασίλεια των επιγόνων του Καρλομάγνου, στα οποία η ανασφάλεια και οι αναστατώσεις θα ενταθούν με τις επιθέσεις νέων εισβολέων, των Νορμανδών και των Ούγγρων, κατακερματίζονται με τις διαδοχικές διανομές. Η δυναστεία των Καρολιδών έσβησε το 987.

Παιδεία και «Καρολίδεια Αναγέννηση»

Αν και η εγκατάσταση των βαρβάρων επέφερε σημαντικό πλήγμα στις παραδοσιακές μορφωτικές δραστηριότητες, η λογισσύνη δεν εξαφανίστηκε πλήρως από τη Δύση. Στην Ιταλία μάλιστα αρκετοί μορφωμένοι Ρωμαίοι, μέλη της παραδοσιακής αριστοκρατίας, εντάχθηκαν στην υπηρεσία των νέων κυριάρχων. Ένας από αυτούς, ο λόγιος Κασσιόδωρος (Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus, περ. 490-583) από το Σκυλλάκιο της Καλαβρίας, ίδρυσε μοναστήρι στο Vivarium, όπου καλλιέργησε τα κλασικά γράμματα, δημιούργησε βιβλιοθήκη, την οποία εφοδίασε και με λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων, ενώ πρόσφερε και διοικητικές υπηρεσίες στους Οστρογότθους. Ο Βοήθιος (Anicius Manlius Severinus Boethius, 480-524), αριστοκράτης, συγκλητικός και συνεργάτης του Οστρογότθου ηγεμόνα Θεοδώριχου, υπήρξε από τους τελευταίους Ρωμαίους λόγιους. Όταν καταδικάστηκε από το Θεοδώριχο για προδοσία το 524, βρήκε παρηγοριά στη φιλοσοφία γράφοντας στη φυλακή το πασιγνωστο έργο του *De consolatione philosophiae*.

Εν τούτοις, η ενασχόληση ευρύτερων στρωμάτων με τα γράμματα προϋπέθετε υλικές και κοινωνικές συνθήκες, τις οποίες δεν εξασφάλιζαν ο 5^{ος} και ο 6^{ος} αι. και η έντονη αγροτοποίηση της κοινωνίας. Ακόμα και φημισμένοι για τη μόρφωσή τους άνδρες, όπως ο Ισίδωρος της Σεβίλλης (570-636) που έζησε στο βησιγοτθικό βασίλειο της Ισπανίας, συντάκτης, μεταξύ άλλων, του εγκυκλοπαιδικού έργου *Ετυμολογίες*, είχαν μάλλον επιφανειακή επαφή με το κλασικό κείμενο, μια επαφή που συχνά συνοδευόταν από αισθήματα θρησκευτικής ενοχής. Βορειότερα, στις γαλατικές πόλεις η κλασική παιδεία περιορίζεται σταδιακά σε ολιγάριθμες ελίτ, κατά κανόνα ενταγμένες στις τοπικές εκκλησιαστικές ιεραρχίες, όπου η πιο προωθημένη πνευματική επίδοση ήταν μια στομφώδης, άκρως επιτεχνημένη, αλλά ακατανόητη για τους πολλούς, κλασικίζουσα ρητορεία. Άλλωστε, η λατινική γραπτή γλώσσα της κλασικής εποχής ως πρότυπο αρχίζει να τροποποιείται από τον 6^ο αι. Αλλά και η γνώση της ελληνικής δεν υφίσταται πλέον. Ο Claudianus Mamertus, ένας νεοπλατωνικός κληρικός της Γαλατίας, χρησιμοποίησε ελληνικές πηγές από

μετάφραση και εξέφραζε τη λύπη του για την κατάσταση της κλασικής παιδείας στην πατρίδα του.

Παρά την περιορισμένη λόγω της ευρύτερης συγκυρίας αναγνωσιμότητα των βιβλίων, ιδιωτικές συλλογές κωδίκων ή μείζονες βιβλιοθήκες εξακολούθησαν να υφίστανται στη Δύση και οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να βρουν κείμενα. Φυσικά οι δυνατότητες σταδιακά περιρίζονται. Στη Ρώμη, όπου ασφαλώς υπήρχε βιβλιακό απόθεμα, από τις 28 παλαιότερες δημόσιες βιβλιοθήκες το 450 λειτουργούσε μόνο η σημαντικότερη, αυτή του Τραιανού (*bibliotheca Ulpia*). Υπήρχαν όμως και μοναστηριακές και ιδιωτικές βιβλιοθήκες. Τέτοιες βιβλιοθήκες χρησιμοποίησε ο Ισίδωρος της Σεβίλλης για να γράψει έργα με ευρύτατο φάσμα πληροφοριών. Όμως τέτοιες δραστηριότητες αφορούσαν μια περιορισμένη πνευματική ελίτ, για την οποία οι κώδικες κατά την εποχή αυτή αποτελούν αντικείμενα ιδιαίτερης φροντίδας, διακοσμούνται και εικονογραφούνται.

Κατά το πέρασμα από τον 8^ο στον 9^ο αι. και σε μια προσπάθεια που υπηρετούσε σκοπούς διοικητικούς, εκπαιδευτικούς, αλλά και εκκλησιαστικούς, καθώς διεκδικούσε το ρόλο του προστάτη της Εκκλησίας, ο Καρλομάγνος συγκέντρωσε από όλες τις περιοχές της Δύσης στην πρωτεύουσά του μορφωμένους άνδρες σχηματίζοντας ένα κύκλο διανοουμένων που παρήγαγε σημαντικότερο μορφωτικό έργο και προσπάθησε να αναγεννήσει στη Δύση τη νέα αυτοκρατορική ιδεολογία. Τον κύκλο αυτό αποτελούσαν, μεταξύ άλλων, ο Αγγλοσάξονας βενεδικτίνος Αλκουίνος από την Υόρκη (730-804 περ.) επικεφαλής της *Σχολής των Ανακτόρων* (*schola palatina*), ο οποίος, μεταξύ άλλων είναι δημιουργός ενός νέου λατινικού κειμένου της *Vulgata*, ο Λογγοβάρδος Παύλος ο Διάκονος (720-795) ο πρώτος αξιόλογος ιστοριογράφος του μεσαίωνα, συγγραφέας της *Historia gentis Langobardorum*, ο Εϊνάρδος, βιογράφος του Καρλομάγνου, ο Ιρλανδός Dungal, ο Γότθος Thodulfus, ο γραμματικός Pietro di Pisa κ.α. Η Σχολή των Ανακτόρων θα γίνει το πρότυπο για την οργάνωση σχολείων στα μοναστήρια, καθώς οι μοναχοί γίνονται με την παρακίνηση του Καρλομάγνου ιδρυτές εκπαιδευτηρίων και διαχειριστές της ρωμαϊκής παιδείας, με έμφαση σε κλασικούς, όπως ο Κικέρων και ο Βιργίλιος, καλλιεργώντας τη γραμματική και τη ρητορική, γεγονός που οδήγησε στο χαρακτηρισμό αυτής της κίνησης με τον όρο «Καρολίδεια Αναγέννηση».

Παρά ταύτα η διάχυση της γνώσης κατά την εποχή αυτή υπήρξε περιορισμένη, καθώς η κίνηση που συνδεόταν με την Καρολίδεια Αναγέννηση αποσκοπούσε κυρίως στην κατάρτιση διοικητικών στελεχών. Η περίτεχνη διακόσμηση και η καλλιγραφία των κωδίκων της εποχής αποτελεί ένδειξη της περιορισμένης διάδο-

Όλες αυτές οι αμοιβαίες δεσμεύσεις επικυρώνονταν αρχικά μέσω τελετουργικών με έντονα συμβολικό χαρακτήρα, που συνιστούσαν την *περιβολή* (*investitura*) και αποκρυσταλλώνονται από τον 11^ο αι. Μέσα από τις τελετουργικές αυτές διαδικασίες (σφίξιμο χεριών, γονυκλισία, ασπασμός, όρκος σε άγια λείψανα, παράδοση μιας χούφτας χώμα κλπ.) με τις οποίες διακηρύσσεται η αμοιβαία σχέση, προσδιορίζονται οι αμοιβαίες υποχρεώσεις, ιδιαίτερα η οφειλόμενη υπηρεσία. Ο υποτελής μπορούσε να διασπάσει αυτή τη σχέση εξάρτησης με μια διαδικασία, γνωστή ως *diffidatio*. Σταδιακά, στο πλαίσιο των διαδικασιών αυτών αρχίζει να χρησιμοποιείται και το έγγραφο για την κατοχύρωση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των συμβαλλόμενων μερών.

Γύρω από τον στρατιωτικό πυρήνα του φεουδαλισμού αναπτύχθηκε το σύστημα διακυβέρνησης και κοινωνικής ιεραρχίας, καθώς ο ηγεμόνας-κύριος της γης (*dominus*) χρειαζόταν τις υπηρεσίες των ισχυρών (*potentes*) όχι μόνο για τη διεξαγωγή του πολέμου, αλλά και για την άσκηση της διοίκησης και την απονομή της δικαιοσύνης. Η εκχώρηση λοιπόν φεούδων δεν περιορίστηκε σε υπότες-πολεμιστές, καθώς και τα μέλη της διοικητικής ιεραρχίας λάμβαναν από τον ηγεμόνα φέουδα επιπρόσθετα προς τα ιδιόκτητα κτήματά τους (*allodia*). Οι μεγάλοι φεουδάρχες εξ άλλου ασκούσαν συνήθως δικαστική δικαιοδοσία επί των ανθρώπων της περιοχής τους. Έτσι η φεουδαλική κοινωνία εμφανίζεται ως ένα περίπλοκο δίκτυο αμοιβαίων προσωπικών υποχρεώσεων που στηρίζεται στην προσωπική αφοσίωση και υπηρεσία.

Στο πλέγμα των σχέσεων αυτών θα υπεισέλθουν από νωρίς οι κληρικοί και η Εκκλησία. Κατά τον 9^ο αι. ο ηγεμόνας παραχωρούσε σε επισκόπους και μοναχούς εκτάσεις και για την παραχώρησή τους αυτοί ορκίζονταν πίστη και αφοσίωση. Καθώς μάλιστα ο ηγεμόνας προχωρούσε στη σχετική διαδικασία της *περιβολής* (*investitura*) με το προβλεπόμενο κατά τόπους τελετουργικό, αυτό θα οδηγήσει σε διαμάχες την εκκλησιαστική με την κοσμική εξουσία.

Την οικονομική-υλική βάση του φεουδαλισμού αποτελεί το αγαθό που αποδίδει εισόδημα, η γη. Στο κατώτερο επίπεδο, αυτό της παραχώρησης γαιών για καλλιέργεια, κατά μια άποψη το φεουδαλικό σύστημα προέκυψε από την καλλιέργεια μοναστηριακών κτημάτων, όταν αυτά ήταν περισσότερα από όσα μπορούσαν να καλλιεργήσουν οι μοναχοί. Τότε ο ηγούμενος παραχωρούσε γη, το λεγόμενο *precarium*, σε πρόσωπα εκτός της μονής. Στο ανώτερο επίπεδο, η κυριότητα της παραχωρούμενης γης παραμένει στον εκχωρούντα ηγεμόνα. Συνήθως ένα μέρος της γης του φεούδου εκμεταλλευόταν άμεσα ο φεουδάρχης (*reserve seigneuriale*),

ένα άλλο το καλλιεργούσαν ελεύθεροι αγρότες-μισθωτές και το υπόλοιπο δουλοπάροικοι (*servi*), που ήταν οι περισσότεροι, προσκολλημένοι στην καλλιεργούμενη γη και όφειλαν να αποδίδουν μέρος της παραγωγής και να προσφέρουν στο φεουδάρχη ορισμένες μέρες τη βδομάδα *αγαρείες*, άμισθη δηλ. εργασία.

Σταδιακά οι φεουδαλικοί κύριοι (*χωροδεσπότες*) χτίζουν τις κατοικίες τους με τη μορφή οχυρών που αποσκοπούν στην εποπτεία, τον έλεγχο και την προστασία της γης τους και της παραγωγής. Μέσα στα συγκροτήματα αυτά ζούσαν οι φεουδάρχες, οι φρουρές τους, ορισμένοι κληρικοί, αφού συνήθως διέθεταν κάποιο ναό, καθώς και το απαραίτητο προσωπικό, όχι περισσότερο από μερικές εκατοντάδες ψυχές. Παρόλο που η εποχή της φεουδαρχίας θεωρείται συνώνυμη της καταπίεσης, στην μακρά διάρκεια με τις ιεραρχίες που διαμόρφωσε, τις ιδιαίτερες λειτουργίες και δικαιώματα που θέσπισε για τις κοινωνικές τάξεις, οριοθέτησε μια νέα αφετηρία για την κοινωνική και πολιτική εξέλιξη της Δύσης.

Ένα ζήτημα που απασχολεί από παλιά τους ερευνητές είναι το αν υπήρξε στο Βυζάντιο, κατά συνέπεια και στον ελλαδικό χώρο, φεουδαρχία, καθώς έχουν εντοπισθεί επιμέρους φαινόμενα που μοιάζουν με φεουδαλικά, όπως η ανάπτυξη της μεγάλης γαιοκτησίας. Θα πρέπει εδώ να τονισθεί ότι από θεσμική άποψη δεν υπάρχει θέμα φεουδαρχίας στο Βυζάντιο, όπου υπήρχε πάντα μια κεντρική διοίκηση, η οποία επιδίωκε αδιάλειπτα να ελέγχει άμεσα το σύνολο της επικράτειας. Ακόμα και σε περιπτώσεις αδυναμίας άσκησης αποτελεσματικού κεντρικού ελέγχου, όπως θα διαπιστώσουμε, οι μορφές διοίκησης δεν εξελίχθηκαν όπως στη Δύση, ενώ οι διαπιστωμένες τάσεις ιδιωτικοποίησης της περιφερειακής εξουσίας αποτελούν τοπικές εξαιρέσεις που δεν ευδοκίμησαν. Ούτε η επικράτηση της μεγάλης γαιοκτησίας επιτρέπει να υποστηρίξουμε την άποψη για διαμόρφωση φεουδαλικών θεσμικών πραγματικοτήτων στο Βυζάντιο, καθώς η γαιοκτησία και οι τρόποι διακατοχής της γης και των μέσων παραγωγής αποτελούν μια μόνο από τις παραμέτρους που συνιστούν τη φεουδαρχία. Βέβαια μορφές δυτικού φεουδαλισμού θα εισαχθούν στον κατακτημένο από τους Λατίνους ελλαδικό χώρο μετά την Δ΄ σταυροφορία. Όπως όμως θα διαπιστώσουμε, πρόκειται για πραγματικότητες καινοφανείς στο χώρο αυτό που στηρίχθηκαν στο δίκαιο της κατάκτησης. Θα πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι ο επείσακτος αυτός φεουδαλισμός χρειάστηκε να προσαρμοσθεί στις συνθήκες που επικρατούσαν στον τόπο επί αιώνες. Τέτοιες προσαρμογές είναι εμφανείς στην Πελοπόννησο, στα Ιόνια νησιά, στα νησιά του Αγαίου, στην Εύβοια, καθώς και στην Κρήτη.

Βούλγαρους στις Μαρκέλλες και υποχρεώθηκε να υπογράψει ειρήνη. Λίγο αργότερα, επί του ηγεμόνα Κρούμου, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ (802-811) επιτέθηκε κατά των Βουλγάρων και κυρίευσε την πρωτεύουσά τους Πλίσκα, όμως τελικά ο στρατός του υπέστη οδυνηρή ήττα και ο ίδιος σκοτώθηκε (811). Η κατάσταση για την αυτοκρατορία ήταν κρίσιμη, καθώς ο Κρούμος επιδόθηκε σε επιθέσεις. Η Κωνσταντινούπολη θα πολιορκηθεί, αλλά τελικά, μετά το θάνατο του Κρούμου (814), ο διάδοχός του Ομουρτάγ θα ηττηθεί στη Μεσημβρία και θα υπογράψει τριακονταετή ειρήνη με το Βυζάντιο. Όλες αυτές οι επιχειρήσεις πραγματοποιούνται στο βόρειο περίγυρο του ελλαδικού χώρου, ο οποίος προφανώς υφίσταται τις επιπτώσεις τους σε πολλά πεδία, όπως η οικονομία και η ασφάλεια.

Οι σλαβικές διεισδύσεις

Έγινε ήδη περιστασιακά λόγος για τους Σλάβους. Η αρχική κοιτίδα του ινδοευρωπαϊκού αυτού λαού είναι ο εσωτερικός χώρος ΒΔ του Ευξείνου, που ορίζεται μεταξύ των ποταμών Βιστούλα, Bug, των ελών Πρίπετ και του μέσου Δνείπερου. Το λαό αυτό αναφέρουν συγγραφείς, όπως ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, ο Τάκιτος και ο γεωγράφος Πτολεμαίος με το όνομα Venedi, Veneti, ενώ οι δυτικοί γείτονές τους Γερμανοί τους αποκαλούσαν Wenden. Η πρώτη μνεία τους έξω από το χώρο αυτό, από τον Κάτω Δούναβη μέχρι τις Άλπεις, περί τα μέσα του 6^{ου} αι., απαντάται στα κείμενα του Γότθου ιστορικού Jordanes και του Προκοπίου, ο οποίος τους αποκαλεί Σκλαβηνούς. Πρόκειται για τους νότιους Σλάβους (Σλοβένοι, Σέρβοι, Κροάτες). Μερικές δεκαετίες αργότερα, στα τέλη του 6^{ου} αι., άλλα σλαβικά φύλα (Αβοδρίτες, Σόρβοι, Βένετοι και Πομερανοί) κινούμενα προς δυσμάς θα καλύψουν με την παρουσία τους τις περιοχές ανατολικά του ποταμού Έλβα μέχρι τη νότια Βαλτική, που εκκενώθηκαν από τις γερμανικές φυλές, ενώ ανατολικότερα θα εγκατασταθούν οι Ρώσοι. Θα πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι κατά την εποχή αυτή στον κεντροευρωπαϊκό χώρο κυριαρχούν οι Άβαροι, λαός ασιατικής προέλευσης, οι οποίοι μέχρι την κατάλυση του κράτους τους από τον Καρλομάγγο αποτελούσαν την κυρίαρχη δύναμη της κεντρικής Ευρώπης και ότι οι νεήλυδες Σλάβοι αρχικά κινήθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο της αβαρικής κυριαρχίας.

Σύμφωνα με τις πηγές, τα σλαβικά φύλα του Κάτω Δούναβη, ζούσαν σε δάση, κοντά σε ποτάμια, έλη και δύσβατες λίμνες, ένα περιβάλλον που ευνοούσε την άμυνά τους και τις αιφνιδιαστικές επιθέσεις. Από την άποψη των οργανωτικών δομών βασική κοινωνική μονάδα αποτελούσε η ομάδα οικογενειών, οι οποίες σε ευρύτερες συσσωματώσεις σχημάτιζαν φυλές. Όσον αφορά τους τίτλους των διοι-

κητικών ιεραρχιών που οι Σλάβοι θα χρησιμοποιήσουν κατά τους επόμενους αιώνες, η ετυμολογία τους παραπέμπει σε γειτονικούς, περισσότερο προηγμένους οργανωτικά, λαούς. Ως προς τις οικονομικές τους δραστηριότητες, οι πιο διαδεδομένες ήταν η γεωργία, η κτηνοτροφία, η μελισσοκομία και η αλιεία. Ως πολεμιστές αρχικά οι Σλάβοι πολεμούσαν πεζοί και χρησιμοποιούσαν ακόντια και βέλη με δραστικό δηλητήριο. Αργότερα, από τη συναναστροφή τους με νομαδικούς λαούς θα αναπτύξουν τα πολεμικά τους μέσα, καθώς θα χρησιμοποιήσουν άλογα και πολεμικές μηχανές. Σλάβοι πολεμιστές είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί ως μισθοφόροι από τον Ιουστινιανό Α' κατά τους πολέμους της ιταλικής reconquista.

Στα τέλη του 6^{ου} αι., μετά τριετή πολιορκία (579-582), οι Άβανοι κατέλαβαν το Σίρμιον (Mitronica) σε μια εποχή κατά την οποία, όπως είδαμε, οι Λογγοβάρδοι προωθούνται εις βάρος των βυζαντινών κτήσεων της Ιταλίας. Οι πρώτες επιδρομές των Αβαροσλάβων νοτιότερα, στον ελλαδικό χώρο, τοποθετούνται στην ίδια εποχή (581). Ως χώρους πραγματοποίησής τους ένας σύγχρονος, ο επίσκοπος της Εφέσου Ιωάννης, αναφέρει την *Ελλάδα*, τη Θεσσαλονίκη και τη Θράκη. Ο ίδιος αναφέρει ήδη το 584 Σλάβους εγκατεστημένους στις ρωμαϊκές επαρχίες, ενώ ο επίσης σύγχρονος των γεγονότων Ευάγγριος, παραδίδει ότι ήταν οι Άβανοι εκείνοι που προκάλεσαν τότε σημαντικές καταστροφές στον ελλαδικό χώρο.

Σύμφωνα με το μεταγενέστερο *Χρονικό Μονεμβασίας*, έργο άγνωστου συντάκτη, οι Άβανοι σε μια πρώτη επιδρομή (587-588) υποδούλωσαν την *Ελλάδα*, Παλαιά Ήπειρο, όπου οι πόλεις Λίσσος και Εύροια εγκαταλείφθηκαν, την Αττική, την Εύβοια και την Πελοπόννησο επί αυτοκράτορος Μαυρικίου (582-602). Από τους κατοίκους της Λακωνίας, πολλοί, πιθανότατα οι αρχές αλλά και κάτοικοι, κατέφυγαν τότε στη δύσβατη Μονεμβασία, άλλοι στα ορεινά, όπως οί τών *θρεμμάτων νομείς και άγροικικοί* την Τσακωνία, και άλλοι έφυγαν στη Σικελία και την Καλαβρία, όπως αρκετοί κάτοικοι της Πάτρας. Σύμφωνα με το *Χρονικό*, από την εποχή αυτή σλαβικές ομάδες διεισδύουν στην Πελοπόννησο, όπου κυριάρχησαν επί 218 χρόνια και, σύμφωνα με το *Χρονικό*, πραγματοποιούνται μετοικεσίες και εξοικισμοί γηγενών πληθυσμών. Από αυτούς ορισμένοι καταφεύγουν πρόσκαιρα σε παράκτιες νησίδες κοντά στα παράλια, όπως η Ορόβη, στο Τολό. Τα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, έργο του 7^{ου} αι., κάνουν λόγο για οργανωμένη επίθεση των Αβαροσλάβων κατά της Θεσσαλονίκης τα επόμενα χρόνια (597) μετά από μια επιδημία που είχε καταταλαιπωρήσει τον τοπικό πληθυσμό.

Επί Ηρακλείου (610-641), οι *Χρωβάτοι* (Κροάτες) και οι *Σέρβοι* εγκαθίστανται σε περιοχές της ΒΔ Βαλκανικής, με τη συγκατάθεση του αυτοκράτορα και

υπό βυζαντινή εξουσία. Το Βελιγράδι (Singidunum, βυζ. *Σιγγιδών*) εξακολουθούσε κατά την εποχή αυτή να βρίσκεται υπό τον αυτοκρατορικό έλεγχο.

Τον 7^ο αι. οι πηγές αναφέρουν Κροάτες και Σέρβους εγκατεστημένους στην Άνω Μοισία και τις λεγόμενες «Επτά γενεές» στην Κάτω Μοισία, μεταξύ Δούναβη και Αίμου. Κάνουν επίσης λόγο για διείσδυση σλαβικών ομάδων στην περιοχή Θεσσαλονίκης (Στρυμονίτες, Ρυγχίνοι, Σαγουδάτες), καθώς και μεταξύ Θερμαϊκού και Βέροιας (Δρουγουβίτες). Το 614 μνημονεύεται επίθεση των Δρουγουβιτών, Σαγουδατών, Βελεγεζιτών και Βερζιτών Σλάβων κατά της Θεσσαλονίκης από ξηρά και θάλασσα, όπου χρησιμοποιήθηκαν υποτυπώδη σκάφη. Μετά από 60 περίπου χρόνια η ίδια πόλη θα πολιορκηθεί επί μακρόν από Σλάβους που είχαν εξεγερθεί μετά τη σύλληψη και εκτέλεση του ύποπτου για συνωμοσία αρχηγού των Ρυγχίων, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι μεταξύ Βόλβης και Θερμαϊκού.

Τον 8^ο αι. αναφέρονται στην περιοχή του Νέστου οι Σμολεάνοι, ενώ, περί τα μέσα του ίδιου αιώνα τοποθετούνται οι σημαντικότερες σλαβικές εγκαταστάσεις στην Πελοπόννησο, όπου τον 9^ο αι. ζούσαν οι σλαβικές φυλές Μηλιγγοί και Εζερίτες, στη Λακωνία. Τότε ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Α΄ με το στρατηγό Σκληρό που έστειλε στην Πελοπόννησο, τους «αφάνισε», όπως αναφέρεται σε σχετική πηγή, κάτι που δεν είναι ακριβές, καθώς τους συναντάμε εκεί και κατά τους επόμενους αιώνες. Πληροφορίες για την παρουσία στη Λακωνία τόσο των «εθνικών» Μηλιγγών, όσο και Εβραίων κατά τον 9^ο αι. παρέχουν και αγιολογικά κείμενα.

Όπως ήδη επισημάνθηκε, οι πληροφορίες των χρονογράφων για τις σλαβικές διεισδύσεις στον ελλαδικό χώρο, πέραν της αποσπασματικότητας, παρουσιάζουν πολλαπλά προβλήματα ερμηνείας. Ιδιαίτερα έντονα είναι αυτά όταν οι πηγές είναι αγιολογικά κείμενα, ενώ και το σημεινόμενο όρων, όπως του ονόματος *Ελλάς* ή εθνοτικών ομάδων, δεν είναι πάντα αυτονόητο. Ούτε οι βοηθητικές της ιστορίας επιστήμες οδηγούν πάντα σε αδιαμφισβήτητα συμπεράσματα: για παράδειγμα, οι στατιστικές μελέτες των σλαβικών τοπωνυμίων δεν παρέχουν πάντα το τεκμήριο της πρώτης εμφάνισης, παρόλο που συχνά αυτά εμφανίζονται σε πολύ μεταγενέστερες πηγές με αρχαϊκή γλωσσική μορφή, ενώ τα περιορισμένα υλικά κατάλοιπα που θα μπορούσαν να συνδεθούν με τη σλαβική παρουσία έχουν συνήθως χαρακτηριστήρα περιστασιακό ή είναι αμφιλεγόμενα. Από θρησκευτική άποψη οι Σλάβοι συνδύαζαν τον πανθεισμό με τη δεισιδαιμονία, εύλογα λοιπόν δεν έχουν εντοπισθεί στον ελλαδικό χώρο σλαβικές μνημειακές λατρευτικές υποδομές. Ο Δ. Ζακυθηνός έγραφε σχετικά ότι «εάν δεν εσώζοντο ιστορικά τινες μαρτυρίες, εάν δεν διετηρούντο τα σλαβικής προελεύσεως τοπωνύμια, ουδείς θα ηδύνατο να υποθέσει

ότι ο βίος των νοτιωτέρων επαρχιών της χερσονήσου εταράχθη υπό των ξένων επιδρομέων». Εν τούτοις, οι πηγές και κάποια υλικά κατάλοιπα της εποχής, παρόλο που δεν τεκμηριώνουν σλαβική κυριαρχία στον ελλαδικό χώρο, συνδέουν τις σλαβικές διεισδύσεις με συνθήκες οικονομικής ύφεσης, δημογραφικής αναστάτωσης και ανασφάλειας.

Η διείσδυση και εγκατάσταση σλαβικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι γεγονός αναμφισβήτητο. Παρόλο που δεν υπάρχουν ποσοτικά στοιχεία για τους αριθμούς των επηλύδων, οι πυκνότερες από τις εγκαταστάσεις τους εντοπίζονται στη Δυτική Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Πελοπόννησο και σε απομακρυσμένες, κατά κανόνα, από τα παράλια περιοχές της Ηπείρου. Απόψεις όμως περί σλαβικής κυριαρχίας και συνολικού εκσλαβισμού των κατοίκων του ελλαδικού χώρου ή άλλες, συμβιβαστικές, όπως αυτή περί εκσλαβισμού και επακολούθηστος επανεξελληνισμού, προσκρούουν στις τεκμηριούμενες πραγματικότητες.

Η εικόνα λοιπόν που δίνουν τα τεκμήρια δείχνει ότι το φαινόμενο της σλαβικής διείσδυσης και εγκατάστασης στον ελλαδικό χώρο πραγματοποιήθηκε σταδιακά και σε μακρά διάρκεια. Ας υπενθυμίσουμε εδώ ότι το Βυζάντιο ήταν πολυεθνική αυτοκρατορία με κυρίαρχο βέβαια τον ελληνορωμαϊκό θεσμικό και πολιτισμικό χαρακτήρα. Είναι αυτονόητο ότι το κράτος δεχόταν εγκαταστάσεις επηλύδων, με την προσδοκία ότι αυτοί θα προσαρμόζονταν στο υφιστάμενο καθεστώς εξουσίας. Είναι λοιπόν προφανές ότι οι σταδιακά εγκατασταθείσες «σλαβηνίες» απετέλεσαν αρχικά θυλάκους μεταξύ ελληνικών πληθυσμών και ήταν υπόφορες στην αυτοκρατορία.

Αυτονόητο είναι επίσης ότι οι υποτυπώδεις οργανωτικές τους δομές, αλλά και τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά δεν παρείχαν στους επηλύδες αυτούς τη δυνατότητα να απορροφήσουν πολιτισμικά τους περίοικους ντόπιους πληθυσμούς, οπωσδήποτε όμως η παρουσία τους δεν συνετέλεσε στην πολιτισμική αναβάθμιση του ευρύτερου πληθυσμικού συνόλου των περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν. Η θρησκευτική εξ άλλου διαφοροποίηση, για όσο διάστημα ίσχυσε, αποτελούσε σημαντικό φραγμό για ευρείας κλίμακας οσμώσεις. Για παράδειγμα, ως προς την ταφή των νεκρών, έχουν εντοπισθεί αβαροσλαβικές ταφές σε διάφορες περιοχές (Ν.Αγχιάλος, Κόρινθος, Άργος, αρχαία Ολυμπία, Λήμνος). Κριτήριο για την εθνοτική προέλευση των νεκρών αποτελούν η καύση τους (έχουν εντοπισθεί τεφροδόχοι), τα κτερίσματα, ο τρόπος ταφής, που δεν είναι συμβατά με τις χριστιανικές πρακτικές. Παράλληλα μάλιστα διαπιστώνονται και επιβιώσεις της αρχαίας ελλη-

νικής νεκρικής λατρείας με τράπεζες προσφορών, χρές και τα συναφή. Τέλος, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι οι επήλυδες αυτοί δεν είχαν επαφή με τον κόσμο της διοίκησης, της απόδοσης φόρων, του γραπτού δικαίου, τον κόσμο του εγγράφου και την έγγραφη δικαιοπραξία, παραδοσιακά πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελλαδικής κοινωνίας. Φαίνεται μάλιστα ότι αυτή η διαφορετικότητα υπήρξε από τις βασικές αιτίες τόσο των εξεγέρσεών τους, όσο και της εναντίον τους, όπως θα διαπιστώσουμε, κρατικής καταστολής.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι οσμωτικές θρησκευτικές, γλωσσικές και θεσμικές διαδικασίες εύλογα πέρασαν από ποικίλες φάσεις και προφανώς υπήρξαν μακροχρόνιες. Στην περιοχή του Στρυμόνα ταφικά ευρήματα τεκμηριώνουν εκχριστιανισμό Σλάβων, ο οποίος επιτελέστηκε από ιεραπόστολους, όπως ο όσιος Γερμανός και ο όσιος Γρηγόριος ο Δεκαπολίτης (9^{ος} αι.). Στην ακμαία κατά τους 4^ο-5^ο αι. αγροτική κώμη Άσκρα της Βοιωτίας υλικά κατάλοιπα, ιδιαίτερα κεραμικά, δείχνουν συρρίκνωση του οικισμού της ελληνορωμαϊκής εποχής κατά τους σκοτεινούς αιώνες· όμως, το 12^ο αι. στην περιοχή εμφανίζεται ως επίκεντρο η επισκοπή της Ζαράτοβας, ενδεικτική παρουσίας Σλάβων, αλλά και εκχριστιανισμού τους. Στις αρχές του 9^{ου} αι., όταν οι Άραβες επιτέθηκαν στην Πάτρα, Σλάβοι εγκατεστημένοι στη γειτονική ύπαιθρο μεταξύ ελληνικών πληθυσμών *άπόστασιν έννοήσαντες, πρώτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας τῶν Γραικῶν ἐξεπόρθουν καὶ εἰς ἀρπαγὴν ἐτίθεντο, ἔπειτα δὲ κατὰ τῶν οἰκητόρων τῆς τῶν Πατρῶν ὀρμήσαντες πόλεως*. Μετά την αποτυχία του εγχειρήματος, η οποία αποδόθηκε στον πολιούχο Άγιο Ανδρέα, οι ηττημένοι Σλάβοι προσέφυγαν στον ομώνυμο ναό και ζήτησαν ομαδικά άσυλο. Αν αυτό σημαίνει ότι ενδεχόμενα είχαν ήδη εκχριστιανισθεί, κατά τα λοιπά η διαφορετικότητά τους με τους περίοικους ελληνικούς πληθυσμούς εξακολουθούσε να είναι έντονη. Από την πλευρά του το κράτος, παρόλο που η εξέγερση συνεπαγόταν τη θανατική ποινή, εφαρμόζοντας το θεσμό του ασύλου, τους προσαφίερσε στην τοπική μητρόπολη *μετὰ πάσης τῆς φαμιλίας καὶ συγγενείας καὶ πάντων τῶν προσηκόντων αὐτοῖς, ἔτι δὲ καὶ πάσης τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν*, υποχρεώνοντάς τους να αναλαμβάνουν τα έξοδα φιλοξενίας των κρατικών αξιωματούχων και των ξένων πρέσβων που επισκέπτονταν ή περνούσαν από την περιοχή, παρέχοντας και τις σχετικές υπηρεσίες, καθήκοντα που μέχρι τότε βάρυναν την τοπική μητρόπολη. Στην ουσία δηλαδή οι Σλάβοι αυτοί, που γειτνίαζαν στην ύπαιθρο με *Γραικούς*, έγιναν *πάροικοι* (αγιδόουλοι) της τοπικής μητρόπολης. Στη Μακεδονία, ενδεικτική σταδιακής γλωσσικής και κοινωνικής αφομοίωσης είναι η περίπτωση του «ρήγα» των Ρυγγίνων Σλάβων Περβούνδου, ο οποίος προτιμούσε να ζεί στη Θεσσαλονίκη,

μιλούσε ελληνικά και είχε φίλους στην τοπική κοινωνία. Ο Ιωάννης Καμενιάτης αναφέρει στις αρχές του 10^{ου} αι. *ἀμφιμίκτους τινὰς κόμας* Δρουγουβιτών και Σαγουδιτών στον κάμπο της Βέροιας.

Σε περιπτώσεις βέβαια κατά τις οποίες διαπιστώνεται ότι οι ομάδες των επηλύδων, τους οποίους θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε, *mutatis mutandis*, ως οικονομικούς πρόσφυγες της εποχής, προκαλούν προβλήματα στους κατοίκους ευρύτερων περιοχών ή συνιστούν κίνδυνο για την ομαλή λειτουργία του κράτους, ο κρατικός μηχανισμός δραστηριοποιείται για να τις επαναφέρει στην τάξη. Οι αναφορές από τις αφηγηματικές πηγές τέτοιων επεμβάσεων είναι πολλές. Σύμφωνα με το Θεοφάνη, το 658 στη βόρεια Βαλκανική «έπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς (Κωνσταντὸς Β΄, 641-668) κατὰ Σκλαβηνίας καὶ ἠχμαλώτισε πολλοὺς καὶ ὑπέταξεν». Ο ίδιος αυτοκράτορας, μεταβαίνοντας στις ιταλικές του κτήσεις, για να αντιμετωπίσει την λογγοβαρδική απειλή, πέρασε από τον ελλαδικό χώρο, στάθμευσε στη Θεσσαλονίκη και παρέμεινε για αρκετό διάστημα στην Αθήνα. Προφανώς αξιολογούσε ως σημαντικότερο κίνδυνο τη λογγοβαρδική απειλή στην Ιταλία από τη σλαβική παρουσία στη νότια Βαλκανική, γι' αυτό και κατευθύνθηκε εκεί. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι και στις περιοχές του ελλαδικού χώρου δεν αντιμετωπιζόνταν προβλήματα με τις σκλαβηνίες. Το 688 ο Ιουστινιανός Β΄ (685-695 και 707-711), μετά τη νίκη του επί των Βουλγάρων, κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη και στράφηκε κατά των *Σκλαβηνῶν*, πολλούς από τους οποίους υποχρέωσε να εγκαταλείψουν το χώρο της Μακεδονίας και να εγκατασταθούν στην περιοχή του Ουγκίου της Μ. Ασίας.

Η Κωνσταντινούπολη λοιπόν δεν αξιολογούσε τους ανοργάνωτους αυτούς Σλάβους ως αντίπαλους της αυτοκρατορίας, αντίθετα προσπάθησε να τους εντάξει στο σύνολο των υπόφορων υπηκόων που υπηρετούν τα συμφέροντα του κράτους. Ενδεικτικό της στάσης αυτής είναι το γεγονός ότι ο Ιουστινιανός Β΄ ανάθεσε σε Σλάβους Σμολεάνους τη φύλαξη των κλεισούρων του Στρυμόνα, ώστε η περιοχή να μην είναι προσβάσιμη στους Βούλγαρους. Υπό διαφορετικές συγκυρίες μισό αιώνα αργότερα, το 758, ο Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775), κρίνοντας ότι, για να θέσει τέρμα στην βουλγαρική απειλή, έπρεπε να εξουδετερώσει ενδεχόμενους κινδύνους από τους εγκατεστημένους στο χώρο της Μακεδονίας Σλάβους, κινήθηκε εναντίον τους *καὶ τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαβηνίας ἠχμαλώτισε καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχειρίους ἐποίησεν*. Κατά την εποχή της Ειρήνης της Αθηναίας (797-802) οι σκλαβηνίες δημιουργούσαν προβλήματα στους περιόικους πληθυσμούς, αλλά και στο κράτος, καθώς αρνούσαν να πληρώνουν φόρους. Η αυτοκράτειρα έστειλε

τότε το *λογοθέτη του Οξέως Δρόμου* Σταυράκιο, που κινήθηκε προς τη Θεσσαλονίκη, από εκεί στην κεντρική Ελλάδα και, τέλος, στην Πελοπόννησο. Κατά το Θεοφάνη, ο Σταυράκιος δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερες δυσκολίες και σύντομα υποχρέωσε τους εκεί Σλάβους να γίνουν *υπόφοροι τῇ βασιλείᾳ*. Λίγα χρόνια αργότερα ο Νικηφόρος Α΄ (802-811) θα στείλει, όπως είδαμε, το στρατηγό Σκληρό, ο οποίος *συμβalών τῶ Σθλαβηνῶ ἔθνει πολεμικῶς, εἶλε καὶ ἠφάνισεν εἰς τέλος*, ενώ ο ίδιος αυτοκράτορας, εφαρμόζοντας πολιτική ενίσχυσης του ελληνικού πληθυσμικού στοιχείου στις περιοχές της βόρειας Ελλάδας, εγκατέστησε σ' αυτές εποίκους *ἐκ παντὸς θέματος*, κυρίως από τη Μ.Ασία.

Οι Άραβες

Αν τα προβλήματα που σχετίζονται με τη σλαβική διείσδυση αφορούσαν κυρίως όχι όμως αποκλειστικά, το χερσαίο ελλαδικό χώρο, οι παράκτιες περιοχές του και τα νησιά αντιμετώπισαν κατά τους Σκοτεινούς Αιώνες εντονότερες ίσως αναστατώσεις. Στον ανατολικό περίγυρο της αυτοκρατορίας, από το β΄ τέταρτο του 7^{ου} αι. τη θέση των Περσών ως ο κύριου αντίπαλου του Βυζαντίου θα πάρουν οι Άραβες, που μέχρι το 651 κυριάρχησαν στην Περσία, ενώ υποσχόμενοι στους κατοίκους των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας, της Συρίας και της Παλαιστίνης, ένα ημιπρονομιακό καθεστώς, εύκολα τις κατέκτησαν. Το 641 κατέλαβαν την Αίγυπτο, ενώ δεν δίσταζαν να πραγματοποιούν επιδρομές και στη Μ. Ασία. Με τη ναυτική δύναμη που σύντομα συγκρότησαν στηριζόμενοι στην εμπειρία των ναυτικών πληθυσμών των περιοχών που κατέλαβαν, το 653-654 απέσπασαν από την αυτοκρατορία σημαντικές νησιωτικές κτήσεις, όπως την Κύπρο, τη Ρόδο και την Κω, ενώ απόπειρα για κατάληψη της Κρήτης απέτυχε. Το 655 νίκησαν τον αυτοκρατορικό στόλο στις ακτές της Λυκίας θέτοντας υπό αμφισβήτηση πλέον τη βυζαντινή ναυτική κυριαρχία στη Μεσόγειο. Ήδη το 611 ο χαλίφης Μωαβίας Α΄ (611-680) μετέφερε την έδρα του στη Δαμασκό, κοντά στη Μεσόγειο. Περί το 673, αφού λεηλάτησαν τη Χίο, κινήθηκαν κατά της βασιλεύουσας, όμως η χρήση του υγρού πυρός έδωσε τη νίκη στην αυτοκρατορία. Εν τούτοις το 685 ο Ιουστινιανός Β΄ υποχρεώθηκε να συνάψει συνθήκη, σύμφωνα με την οποία η Κύπρος τέθηκε υπό καθεστώς συγκυριαρχίας και τα φορολογικά έσοδα από το νησί θα διαμοιράζονταν μεταξύ Βυζαντίου και Αράβων. Ο ίδιος αυτοκράτορας θα μετοικίσει τους έμπειρους θαλασσομάχους Μαρδαίτες του Λιβάνου στην Παμφυλία και στο δυτικό ελλαδικό χώρο, τα θέματα της Νικόπολης και της Κεφαλληνίας, καθώς και την Πελοπόννησο, ενισχύοντας την άμυνα των παραθαλάσσιων αυτών περιοχών,

που υπέφεραν από τις αραβικές επιδρομές.

Στο μεταξύ οι Άραβες επεξέτειναν χωρίς δυσκολία την κυριαρχία τους στις νότιες ακτές της Μεσογείου. Κατά τη δεκαετία του 710 Άραβες και Μαυριτανοί πέρασαν από το Γιβραλτάρ στην Ισπανία, όπου κατέλυσαν το βησιγοτθικό βασίλειο, και προωθήθηκαν προς τη Γαλατία μέχρι το Poitiers, όπου ο Κάρολος Μαρτέλος ανέκοψε την προέλασή τους (732). Λίγο νωρίτερα, επωφελούμενοι από τη δυναστική κρίση στην Κωνσταντινούπολη, είχαν επιχειρήσει νέα εισβολή στη Μ. Ασία. Το 717 πολιορκήσαν για ένα έτος τη βασιλεύουσα, αλλά και πάλι η χρήση του υγρού πυρός και τα ισχυρά τείχη έδωσαν τη νίκη στην αυτοκρατορία. Το Βυζάντιο αντεπιτέθηκε επί Κωνσταντίνου Ε' (741-775) και ανάκτησε ορισμένες από τις αποσπασθείσες ανατολικές επαρχίες. Εν τούτοις, επί Νικηφόρου Α' (802-811) οι αραβικές επιδρομές επανελήφθησαν, η πόλη των Πατρών πολιορκήθηκε από Άραβες της Αφρικής, αλλά και εξεγερθέντες Σλάβους της περιοχής. Λίγο αργότερα, επί Μιχαήλ Β' (820-829) αραβικές επιδρομές εκδηλώθηκαν στο Ιόνιο και στο Αιγαίο, όπου η Πάρος ερημώθηκε, ενώ η οσία Θεοδώρα υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τη γενέτειρά της Αίγινα και να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη.

Οι αραβικές επιχειρήσεις μετά το 717 πραγματοποιούνται σε μια περίοδο που είναι γνωστή ως εποχή της Εικονομαχίας. Ο όρος παραπέμπει στο ζήτημα της απεικόνισης του θείου, φαίνεται όμως ότι αυτό αποτελούσε το πρώτο και εμφανές επίπεδο ενός βαθύτερου φαινομένου. Η επιλογή του Λέοντος Γ' Ισαύρου (717-741) να στραφεί κατά των εικόνων και των υπέρμαχων της απεικόνισης του θείου μοναχών, έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις και ποικίλες ερμηνείες. Οπωσδήποτε, ακόμη και αν επρόκειτο κατ' αρχήν για προσωπική επιλογή του συγκεκριμένου αυτοκράτορα, η μεγάλη διάρκεια του φαινομένου το συνδέει και με άλλα ζητήματα.

Σύμφωνα με μια τις ερμηνείες του φαινομένου, όταν κατά τα μέσα του 7^{ου} αι. οι ασιατικές επαρχίες της αυτοκρατορίας απειλούνταν από τους Άραβες, οι βαλκανικές δοκιμάζονταν από σλαβικές διεισδύσεις και δεν ήταν σε θέση να συμβάλουν αποτελεσματικά στην άμυνα του ανατολικού συνόρου. Στη συγκεκριμένη λοιπόν συγκυρία η επιλογή των Ισαύρων, που κατάγονταν από το εσωτερικό της Μ. Ασίας, υπήρξε η Ανατολή, όπου οι εικονομάχοι αυτοκράτορες προσπάθησαν με φιλολαϊκά μέτρα, αλλά και τη συγκεκριμένη στάση έναντι των θρησκευτικών αντιλήψεων των τοπικών πληθυσμών να εξασφαλίσουν τη νομιμοφροσύνη των κατοίκων του εσωτερικού της Μ. Ασίας, όπου οι παρουσία θρησκευτικών σεκτών, όπως οι παλαιότεροι Αποτεκτίτες και οι Εγκρατίτες, τώρα οι Νοβατιανοί, οι Μοντανιστές

δοχός του, Αλ-Χακίμ Β', οργάνωσε μια σημαντικότερη βιβλιοθήκη. Ήδη από την εποχή αυτή διδάσκεται εδώ το δεκαδικό σύστημα αρίθμησης, με τα εννέα αριθμητικά ψηφία που οι Άραβες ονόμαζαν *ινδικά* και οι Ευρωπαίοι *αραβικά*, μαζί με το σύμβολο του μηδεν (0), που είχε επινοήσει τον 9^ο αι. ο Αλ-Καρίζμι. Από εδώ θα μεταδοθούν στη Δύση, όπου όμως θα αρχίσουν να χρησιμοποιούνται ευρύτερα μόνο από το 13^ο αι..

Από τον 11^ο αι. το αραβικό κράτος της Ιβηρικής διασπάται σε μικρά εμιράτα, που αρχίζουν να κατακτώνται από τους Χριστιανούς. Η οργάνωση από τους κλουβιακούς του προσκυνήματος του Santiago de Compostella στη βορειοδυτική Ιβηρική, όπου βρισκόταν ο τάφος του Αποστόλου Ιακώβου, έφερε πολλούς προσκυνητές από ολόκληρη τη Δύση και τροφοδοτούσε φιλοδοξίες για ανάκτηση (*reconquista*) της Ισπανίας. Έτσι, το 1095, παράλληλα με την κήρυξη της Α' σταυροφορίας, κηρύχθηκε από τον πάπα και η σταυροφορία κατά των μουσουλμάνων της Ιβηρικής, η οποία εξελίχθηκε στο δυτικό θέατρο της σταυροφορικής κίνησης, όταν οι ηγεμόνες της Λεόν και της Καστίλλης ανάγκασαν τους Άραβες να υποχωρήσουν προς το νότο. Στο νότιο αυτό τμήμα της Ιβηρικής, ο ισλαμικός πολιτισμός σημειώνει εξαιρετική άνθηση στο χώρο των επιστημών και της τέχνης. Κατά το 12^ο αι. Άραβες της Ισπανίας, όπως ο Αβερρόης (Ibn Rushd, 1126-1198), για τον οποίο οι διδαχές του Αριστοτέλη αποτελούσαν την υπέρτατη αλήθεια ακόμα και όταν συγκρούονται με το Κοράνι, μεταφράζουν ελληνικά, ινδικά και περσικά επιστημονικά έργα στα λατινικά και γίνονται διαμεσολαβητές της μετακένωσης της επιστημονικής γνώσης της αρχαιότητας στη Δύση κατά τους επόμενους αιώνες.

Στο μεταξύ, στο χώρο της κεντρικής Ευρώπης οι Ούγγροι, εγκατεστημένοι αρχικά στον κάτω Βόλγα, πιεζόμενοι κατά τα μέσα του 9^{ου} αι. από το τουρκικό φύλο των Πετσενέγκων, είχαν κινηθεί δυτικότερα, στις στέπες του μέσου Δούναβη, που είχαν εκκενωθεί από τους Άβαρους μετά την ήττα τους από τον Καρλομάγνο. Από τα τέλη του 9^{ου} αι. είχαν αρχίσει να επιδίδονται σχεδόν κάθε χρόνο σε καταστροφικές επιδρομές στις περιοχές του Βένετο, της Λομβαρδίας, της Βαυαρίας και Σουαβίας, επιδρομές που επεκτάθηκαν κατά τον επόμενο αιώνα στη δυτική Γαλλία, τη βόρεια και κεντρική Ιταλία και τη Γερμανία.

Ο γερμανικός χώρος, δηλ. το Ανατολικό Βασίλειο που είχε προκύψει από τη συνθήκη του Βερντέν, ήταν κατά την εποχή αυτή πολιτικά διασπασμένος σε ηγεμονίες, των οποίων οι δούκες, με τις μεταξύ τους αντιπαλότητες και συγκρούσεις, συντηρούσαν μια κατάσταση διαρκούς αναρχίας. Οι νορμανδικές και ουγγρικές επιδρομές στο χώρο αυτό υπήρξαν η αιτία που υπαγόρευσε την ανάγκη δημιουργί-

ας ισχυρής κεντρικής εξουσίας στο ανατολικό τμήμα της κληρονομίας του Καρλομάγνου. Το πρόσωπο που ανέλαβε το έργο αυτό ήταν ο δούκας της Σαξονίας Ερρίκος Α΄ (919-936), ο πρώτος ισχυρός ηγεμόνας του ανατολικού φραγκικού κράτους, ο οποίος, αφού επιβλήθηκε σε κάποιο βαθμό στους δυσήνιους δούκες, οργάνωσε την άμυνα κατά των Ούγγρων ανεγείροντας συνοριακά κάστρα.

Τον Ερρίκο Α΄ διαδέχθηκε ο γιος του Όθων Α΄ ο Μέγας (936-973), ο οποίος, οραματιζόμενος μια ισχυρή μοναρχία, υποχρέωσε μετά μακρούς αγώνες τους δούκες της Γερμανίας να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία του. Το 955 με τη νίκη του στη μάχη του Λέχ, κοντά στην Αυγούστα, έθεσε τέρμα στις ληστρικές επιδρομές των Ούγγρων, οι οποίοι στη συνέχεια προσαρμόστηκαν σταδιακά στους κανόνες του ευρωπαϊκού πολιτισμού και δημιούργησαν το βασίλειο της Ουγγαρίας.

Οι Οθωνίδες και ο πάπας

Οι προαναφερθείσες επιτυχίες στο εσωτερικό και το εξωτερικό αύξησαν το κύρος του Όθωνος Α΄ στη Δύση. Θεωρώντας σημαντική για τη σταθερότητα της αρχής του τη συνεργασία με τον κλήρο, ο Όθων ίδρυσε επισκοπές, παραχώρησε γειναιόδωρα εδάφη και προνόμια σε σημαντικά μοναστήρια και επισκοπές, που αναλάμβαναν πλέον στις περιοχές τους και κοσμικές εξουσίες κατά παραχώρηση του ηγεμόνα. Περαιτέρω πίστευε ότι η αξιοποίηση της Εκκλησίας ως στηρίγματος της μοναρχίας του θα ήταν ασφαλέστερη και διαρκέστερη, αν θα μπορούσε να χειραγωγήσει τη Ρώμη. Αναγκαία προϋπόθεση για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός ήταν η αναγνώριση της εξουσίας του και στην Ιταλία, όπου τότε επικρατούσε περίπου κατάσταση αναρχίας.

Κατά την εποχή αυτή η άνοδος στον παπικό θρόνο ανάξιων προσώπων είχε υποσκάψει σοβαρά το κύρος του τόσο σημαντικού για τη Δύση παπικού θεσμού. Το Φεβρουάριο του 962 ο Όθων Α΄ στέφθηκε από το νεαρό και ανήθικο πάπα Ιωάννη ΙΒ΄ (955-964) στη Ρώμη αυτοκράτορας (imperator Augustus). Ο νέος αυτοκράτορας εγγυήθηκε την κοσμική εξουσία του πάπα στα ιταλικά εδάφη του, την κληρονομία του Αγίου Πέτρου (Patrimonium Sancti Petri), αλλά σε αντάλλαγμα αναγνωρίστηκε από τον ποντίφηκα στον αυτοκράτορα το δικαίωμα να συναινεί στην εκλογή νέων παπών για ένα αιώνα.

Εξαιρετικά φιλόδοξος ο Όθων ονειρευόταν την ένωση των δύο αυτοκρατοριών και έστειλε τον επίσκοπο Κρεμόνας Λιουτπράνδο το 968 να διαπραγματευθεί συνοικέσιο στη βυζαντινή αυλή. Αφού εκεί αντιμετώπισε την απαξιαστική συμπεριφορά του αυτοκράτορα, αναχώρησε και στην αναφορά του για την πρεσβεία αυ-

τή, γεμάτος μίσος, έχυσε άφθονο δηλητήριο εις βάρος των Βυζαντινών. Παραθέτω ένα απόσπασμα της αναφοράς του για την υποδοχή που του επιφυλάχθηκε από τον επίσκοπο της Λευκάδας : «Την όγδοη μέρα πριν από τις Ειδούς του Δεκεμβρίου φτάσαμε στη Λευκάδα, όπου αντιμετωπιστήκαμε κατά αφιλόξενο τρόπο από τον επίσκοπο αυτού του τόπου, έναν ευνούχο, όπως και από άλλους επισκόπους, παντού. Σε όλη την Ελλάδα -λέω την αλήθεια και δεν ψεύδομαι- δεν συνάντησα φιλόξενους επισκόπους. Είναι ταυτόχρονα πλούσιοι και φτωχοί. Πλούσιοι σε χρυσάφι, με το οποίο παίζουν έχοντάς το σε γεμάτα χρηματοκιβώτια, αλλά φτωχοί από την άποψη των υπηρετών και σκευών. Μόνοι τους κάθονται στα μικρά άδεια τραπέζια τους, αυτοσερβίρονται τη γαλέττα τους και στη συνέχεια δεν πίνουν, αλλά ρουφάνε το νερό από ένα πολύ μικρό ποτήρι. Οι ίδιοι πουλάνε και αγοράζουν, οι ίδιοι κλείνουν και ανοίγουν τις πόρτες τους, είναι υπηρέτες και αγωγάτες του εαυτού τους, οι ίδιοι είναι *carones*, μα, να! Ήθελα να γράψω *caurones*, όμως το πράγμα είναι τόσο αληθινό, ώστε αναγκάστηκα να γράψω την αλήθεια παρόλο που στην πραγματικότητα δεν το ήθελα. Λέω λοιπόν ότι είναι *caurones*, δηλ. ευνούχοι, κάτι που είναι αντίθετο στον εκκλησιαστικό νόμο. Και είναι επίσης *carones*, δηλ. ταβερνιάρηδες, κάτι το οποίο επίσης είναι αντίθετο στους κανόνες. Θα μπορούσε να πει κανείς γι' αυτούς ότι «το μαρούλι κλείνει το γεύμα που άρχισε με μαρούλι, το μαρούλι που επίσης συνήθιζε να κλείνει τα γεύματα των πατέρων τους». Θα τους θεωρούσα ευτυχείς στη φτώχεια τους, αν αυτή ήταν μίμηση της φτώχειας του Χριστού. Όμως τίποτα δεν τους το υπαγορεύει, εκτός από τη φιλόργυρη πλεονεξία και την καταραμένη δίψα του χρυσού. Ο Θεός να τους συγχωρέσει! Νομίζω ότι το κάνουν, επειδή οι ναοί τους φορολογούνται. Γιατί ο επίσκοπος της Λευκάδας μου ορκίστηκε ότι κάθε χρόνο η Εκκλησία του πρέπει να πληρώνει στο Νικηφόρο [Φωκά] εκατό νομίσματα χρυσού, και κατά τον ίδιο τρόπο οι λοιπές Εκκλησίες, ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες. Το πόσο φαύλο είναι αυτό αποδεικνύεται από τις πράξεις του αγιωτάτου μας πατρός Ιωσήφ, γιατί όταν αυτός, τον καιρό του λιμού, έκανε όλη την Αίγυπτο υπόφορη στο Φαραά, επέτρεψε να είναι απαλλαγμένη από φόρους η γη του ιερατείου».

Τελικά, το 972 το Βυζάντιο αναγνώρισε τον αυτοκρατορικό τίτλο του Όθωνα με συνθήκη που επισφραγίστηκε με το γάμο του γιου του Γερμανού αυτοκράτορα Όθωνα Β' με τη βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ. Ο Όθων Β', τιτλοφορήθηκε επίσης *Imperator Romanorum*, ενώ ο γιος της Θεοφανώς Όθων Γ' εγκαταστάθηκε το 988 στη Ρώμη και διακήρυξε τη *renovatio Imperii Romanorum*, έχοντας όραμα μιας κοσμικής εξουσίας με οικουμενικές διαστάσεις, το οποίο όμως δεν πρόλαβε

να υλοποιήσει, αφού πέθανε το 1002. Εν τούτοις, οι επόμενοι τρεις Γερμανοί αυτοκράτορες υπήρξαν αρκετά ισχυροί, ώστε να επιβεβαιώνουν το κύρος του αυτοκρατορικού θεσμού τόσο στο εσωτερικό έναντι των ευγενών, όσο και στο εξωτερικό, με την υποτέλεια των ηγεμόνων της Πολωνίας, Ουγγαρίας και Βοημίας.

Ο Ερρίκος Γ' (1039-1056) κυβερνούσε ένα χώρο που συνέπιπτε με το κράτος του Καρλομάγνου, πλην της Γαλλίας. Μεγάλη ήταν η επιρροή του στην Ρώμη, όπου το παπικό αξίωμα είχε περιπέσει σε πλήρη ανυποληψία, καθώς η κατάληψή του είχε εξελιχθεί σε οικογενειακή υπόθεση των κομήτων της αρχαίας πόλης Tusculum, στα περίχωρα της Ρώμης. Το 1046, όταν τρεις υποψήφιοι διεκδικούσαν το αξίωμα του πάπα, ο Ερρίκος Γ' μετέβη στην Αιώνια Πόλη, τους παραγκώνισε και προώθησε στον παπικό θρόνο τον επίσκοπο της Bamberg ως Κλήμη Β' (1046-1047), ο οποίος και τον έστειψε αυτοκράτορα. Ο Ερρίκος Γ' συνέβαλε επίσης στην εκλογή των επόμενων τριών παπών, όλων γερμανικής καταγωγής, ενέργειες για τις οποίες χαρακτηρίστηκε «κατασκευαστής παπών». Όμως ο αυτοκρατορικός έλεγχος επί των παπών δεν επρόκειτο να διαρκέσει επί μακρόν. Τρία χρόνια μετά το θάνατο του Ερρίκου Γ', το 1059, ο πάπας Νικόλαος Β', που υποστηριζόταν από τον ισχυρό καρδινάλιο Hildebrand και βασιζόταν πλέον στη στρατιωτική υποστήριξη των Νορμανδών της Κάτω Ιταλίας, εξέδωσε βούλλα με την οποία όριζε ότι στο μέλλον οι πάπες θα εκλέγονταν μόνο από τους καρδινάλιους-επισκόπους, που συμμετείχαν στη διοίκηση της δυτικής Εκκλησίας, κατά προτίμηση Ρωμαίους, γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στη Γερμανία.

Η ηθική και πολιτική παρακμή της παπικής Εκκλησίας κατά τις αρχές του 11^{ου} αι., όταν «ο Χριστός ήταν σαν να κοιμόταν μέσα στο σκάφος της Εκκλησίας» κατά τον Baronius³³, είχε δώσει, όπως είδαμε, τη δυνατότητα στους Γερμανούς αυτοκράτορες να χειραγωγούν τη Ρώμη, μια κατάσταση που προβλημάτιζε ορισμένους εκκλησιαστικούς κύκλους στη Δύση, ιδιαίτερα τους Κλουνιακούς μοναχούς. Η ανηλικιότητα του αυτοκράτορα Ερρίκου Δ' έδωσε την ευκαιρία στη Ρώμη να απεμπλακεί από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της αυτοκρατορίας. Πίσω από τις σχετικές κινήσεις, από τα μέσα του 11^{ου} αι., βρίσκεται μια σημαντικότερη προσωπικότητα, ο πρώην κλουνιακός μοναχός και καγκελάριος της Αποστολικής Έδρας καρδινάλιος Hildebrand, ο μετέπειτα πάπας Γρηγόριος Ζ' (1073-1085). Ο Γρηγόριος

33. Ο Baronius (1538-1607) καρδινάλιος και εκκλησιαστικός ιστορικός, είναι ο συγγραφέας του έργου *Annales Ecclesiastici*, σε 12 τόμους. Συνεχιστές του έργου του υπήρξαν οι Raynaldus, που το έργο του, σε 9 τόμους φτάνει μέχρι το 1565 και ο Laderchi, του οποίου το τρίτο έργο φτάνει μέχρι το 1571.

Ζ' υπήρξε ο τελευταίος πάπας του οποίου η εκλογή επικυρώθηκε από αυτοκράτορα.

Η έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των εκπροσώπων του *imperium* και του *sacerdotium* αρχίζει επί του ποντιφικάτου του Γρηγορίου Ζ', του μεγάλου αυτού μεταρρυθμιστή, ο οποίος προσπάθησε να πατάξει τη σιμωνία και την ανηθικότητα του κλήρου. Το 1075 εξέδωσε το *Dictatus Papae*, ένα κατάλογο με τις 27 αρχές της παπικής πολιτικής, μεταξύ των οποίων σημαντικότερη από την άποψη της πολιτικής ιστορίας υπήρξε η καταδίκη της *περιβολής* (*investitura*) επισκόπων από κοσμικούς άρχοντες. Ο στόχος ήταν σαφής. Το 1076 ο Ερρίκος Δ' προσπάθησε να εκθρονίσει το Γρηγόριο κατηγορώντας τον για υπέρβαση εξουσίας, όμως ο πάπας τον αφόρισε και τον υποχρέωσε να ζητήσει ταπεινωτικά συγγνώμη στο κάστρο της Κανόσα (1077). Το 1080 ο αυτοκράτορας επανήλθε στις κατηγορίες, πολιορκήσε τη Ρώμη και την κατέλαβε, ενώ ο πάπας, που τον αφόρισε για μια ακόμη φορά, πέθανε στην εξορία του Σαλέρνο. Οι εξελίξεις αυτές δεν αποδυνάμωσαν τον παπικό θεσμό, αντίθετα το κύρος του αυξήθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες με την έναρξη των σταυροφοριών. Η *έριδα της περιβολής* θα λήξει με το *κονκορδάτο*³⁴ της Βορμς (1122), όπου συμφωνήθηκε οι εκλογές επισκόπων στη Γερμανία, Ιταλία και Βουργουνδία θα γίνονταν παρουσία του αυτοκράτορα, όχι όμως μετά από έγκρισή του.

Η άνοδος των αστών

Εξετάζοντας την οικονομική κατάσταση του ελλαδικού χώρου κατά τους 10^ο-12^ο αι., αναφερθήκαμε στην εκεί παρουσία εμπόρων που προέρχονταν από ιταλικές πόλεις. Σημαντικότετος συντελεστής της επέκτασης της Δύσης προς την ανατολική Μεσόγειο και τη δημιουργία εμπορικών δικτύων πανευρωπαϊκής εμβέλειας υπήρξε η ευνοηθείσα μεταξύ άλλων από τη δημογραφική άνοδο ανάπτυξη των πόλεων, μια εξέλιξη που πραγματοποιείται παράλληλα με την αύξηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της υπαίθρου. Στο πλαίσιο των εξελίξεων αυτών η δυτική κοινωνία αναζητεί νέα, πέραν του αγροτικού, πεδία οικονομικής δραστηριότητας και ο έμπορος παύει σταδιακά να θεωρείται ως ο *diaboli minister* των περασμένων αιώνων. Ήδη από τον 11^ο αι. η αναζωογόνηση του εμπορίου είχε μετατρέψει αρκετά φεουδαλικά κάστρα (*burg*) που βρίσκονταν σε κομβικά σημεία των εμπορικών

34. Ο όρος αναφέρεται σε συμφωνίες μεταξύ του πάπα και των κοσμικών ηγεμόνων για θέματα που αφορούν την Εκκλησία στις επικράτειες των τελευταίων.

δρόμων, αλλά και μοναστήρια, σε πυρήνες που θα μετεξελιχθούν σταδιακά σε εμπορικές πόλεις, καθώς εκεί οι διευρυνόμενες ανάγκες των χωροδεσποτών για εξειδικευμένες υπηρεσίες προσελκύουν δραστήριους έποικους από μακρινές περιοχές, συχνά φυγάδες από τη δουλεία της γης, οι οποίοι, αφού εξασφαλίσουν μόνιμη διαμονή και ιδιοκτησία, δραστηριοποιούνται οικονομικά ως ελεύθερα άτομα. Στο βαθμό που οι φεουδάρχες αντιλαμβάνονται ότι η φορολόγηση είναι αποδοτικότερη από την καλλιέργεια της γης, τέτοιες εξελίξεις αρχίζουν να ευνοούνται από αυτούς. Μέχρι το 12^ο αι. ο άλλοτε αγροτικός πολιτισμός της Δύσης υποχωρεί μπροστά στο αστικό φαινόμενο. Όμως ο έλεγχος των πρώτων οικονομικών κέντρων δεν περνάει αυτόματα στα χέρια των εμπόρων. Για παράδειγμα, στη Γερμανία από τις 120 γνωστές πόλεις της εποχής, οι μισές έλεγχονταν από το φεουδάρχη του κοντινού κάστρου, οι 40 από τον τοπικό επίσκοπο και οι 20 από τον ηγούμενο της κοντινής μονής.

Στη βόρεια Ιταλία το φαινόμενο της αστικής ανάπτυξης εμφανίζεται κατά τον 11^ο και 12^ο αι. Ο θεσμός που προώθησε τις σχετικές διαδικασίες υπήρξε, όπως και αλλού, η *Κοινότητα* (*Communitas*), σώμα αστών που υποστήριζαν συλλογικά τα κοινά τους συμφέροντα και σύντομα θα εξελιχθούν σε πολιτική δύναμη η οποία εξασφάλιζε τον έλεγχο της πόλης πάνω στην περιβάλλουσα ύπαιθρο και την παραγωγή της. Προϋπόθεση βέβαια για τη συγκρότηση και τη λειτουργία τη Κοινότητας ήταν η σύνδεσή της με το υφιστάμενο πλέγμα εξουσιών, η αναγνώρισή της δηλ. ως «νομικού προσώπου», κάτι που δεν είναι αυτονόητο, καθώς οι παραδοσιακές δομές αντιστέκονταν σε τέτοιους νεωτερισμούς. Στην Αγγλία ο μοναχός Richart de Devizes διατύπωνε στο Χρονικό του σε λογοπαίγνιο τη συντηρητική άποψη ότι *Communia est tumor plebis, timor regni, tepor sacerdotii* (Η Κοινότητα είναι φούσκωμα του όγλου, φόβος του βασιλείου, νάρκωση του ιερατείου). Ας επισημανθεί εδώ ότι στον ελλαδικό χώρο η εμφάνιση της στάσης των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω, αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση που αναπτύχθηκε υπό ειδικές συνθήκες το 14^ο αι. και οπωσδήποτε δεν έχει σχέση με τις εξελίξεις στη Δύση.

Η συγκρότηση των αστικών σωμάτων δεν πραγματοποιήθηκε λοιπόν χωρίς αντιδράσεις από την πλευρά των εκπροσώπων των παραδοσιακών μεσαιωνικών κοινωνικών ελίτ, αρκετών φεουδαρχών και των εκκλησιαστικών αρχόντων, οι οποίοι ακόμη και το 13^ο αι. στρέφονται κατά των *βίαιων και μολυσματικών Κοινοτήτων*. Τέτοιες απόψεις μπορούσαν να αιτιολογηθούν από ορισμένες βίαιες εκδηλώσεις του αστικού πλήθους κατά τις διεκδικήσεις του. Όταν τη Μεγάλη Εβδομά-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄ ΔΥΣΗ: Ο ΟΨΙΜΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ

Η σταυροφορική κίνηση

Κατά τα τέλη του 11^{ου} αι. η Γαλλία, με τις διαδοχικές κατατμήσεις των εδαφών της, βίωνε μια βίαιη κατάσταση φεουδαλικών πολέμων. Η Ιταλία, πολιτικά διασπασμένη, υπέφερε από συχνές αναστατώσεις, μεταξύ των οποίων και αυτή που προκλήθηκε από τη δράση των Νορμανδών, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Στην Ανατολή εξ άλλου οι Σελτζούκοι Τούρκοι πραγματοποιούσαν επιθέσεις κατά του Βυζαντίου, αλλά και των δυτικών προσκυνητών που μετέβαιναν στους Αγίους Τόπους, τους οποίους οι Σελτζούκοι είχαν αποσπάσει από τους Φατιμίδες της Αιγύπτου. Ήδη από το 1074, μετά την ήττα των βυζαντινών στο Ματζικέρτ, ο πάπας Γρηγόριος Ζ΄ σχεδίαζε να έλθει σε βοήθεια της απειλούμενης Ανατολής ως *Dux et Pontifex*. Όμως οι περισπασμοί της δυτικής πολιτικής δεν επέτρεψαν τότε την υλοποίηση αυτής της πρόθεσης.

Οι σταυροφορίες χαρακτηρίζουν μια παρατεταμένη περίοδο της ευρωπαϊκής ιστορίας, από το 1096 μέχρι το 1292, στη διάρκεια της οποίας άνθρωποι από τις πιο απομακρυσμένες περιοχές της Δύσης ήλθαν σε ποικιλόμορφες επαφές με τον κόσμο της Ανατολής. Στην ανάπτυξη του σταυροφορικού κινήματος συνέβαλε η παραδοσιακή συνήθεια των Χριστιανών της Δύσης να πραγματοποιούν προσκυνηματικά ταξίδια στους Αγίους Τόπους, συνήθεια που είχε λάβει σημαντικές διαστάσεις τον 11^ο αι., καθώς και η κρατούσα τότε αντίληψη ότι ο *Ιερός Πόλεμος* κατά των αλλοθρήσκων και των ειδωολατρών ήταν απόλυτα δικαιολογημένος. Υποστηρίζοντας τις σταυροφορίες, επιχειρήσεις που διοχέτευαν το ενεργητικό και ανησυχιακό για τις υπό διαμόρφωση δυτικές μοναρχίες ανθρώπινο πλεόνασμα προς την Ανατολή κατά τους 12^ο και 13^ο αι., η παπική Εκκλησία προσδοκούσε ότι θα κυριαρχούσε στη διαιρεμένη και ανάστατη από τις διαμάχες Δύση. Παράλληλα, οι πρώτες τέσσερις σταυροφορίες, φάνινονταν να ικανοποιούν, σε μια περίοδο ενίσχυσης των μοναρχιών, τις προσδοκίες των μελών της δυτικής φεουδαλικής κοινωνίας για περιπέτεια, ψυχική σωτηρία ή πλουτισμό, καθώς με τις σταυροφορίες αναπτύχθηκε στο έπακρο η διαδικασία οικονομικής εκμετάλλευσης της Ανατολής

από τη Δύση. Φυσικά την όλη κίνηση εκμεταλλεύθηκαν ποικιλότροπα τόσο μεμονωμένοι έμποροι, κυρίως όμως οι εμπορικές πόλεις της Δύσης.

Μετά την Δ΄ σταυροφορία που κατέληξε στην άλωση της Κωνσταντινούπολης, η σταυροφορική κίνηση συνεχίστηκε με μικρότερο ενθουσιασμό κατά το 13^ο αι.. Η Ε΄ Σταυροφορία πραγματοποιήθηκε για την κατάληψη της Δαμιέτας, στις εκβολές του Νείλου. Κατά την ΣΤ΄ σταυροφορία ο αυτοκράτορας της Γερμανίας Φρειδερίκος Β΄ ήλθε σε συνεννόηση με τους Μουσουλμάνους της Αιγύπτου, οι οποίοι αναγνώρισαν στους Χριστιανούς την κατοχή των Αγίων Τόπων. Οι δύο τελευταίες σταυροφορίες, αναλήφθηκαν από το βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ΄, που πέθανε από πανώλη στην Αφρική το 1270 και λίγο αργότερα ανακηρύχθηκε άγιος. Αν και στρατιωτικά οι επιχειρήσεις αυτές δεν είχαν πάντα τα προσδοκώμενα από τους οργανωτές τους αποτελέσματα, η σταυροφορική κίνηση διατήρησε ανοιχτούς τους διαύλους επικοινωνίας της Δύσης με την Ανατολή, προς την οποία κατευθύνονται όλο και περισσότεροι προσκυνητές³⁷, έμποροι και τυχοδιώκτες, ενώ στον ελλαδικό χώρο η παρουσία των δυτικών ηγεμονιών που προέκυψαν από την Δ΄ σταυροφορία διατηρήθηκε σε ορισμένες περιοχές επί μακρόν.

Όπως είδαμε, οι σταυροφορίες δεν είχαν ως τόπο προορισμού μόνο την ανατολική Μεσόγειο, ούτε αποκλειστικά τα μουσουλμανικά εδάφη της Ανατολής. Κατά τον 13^ο αι. οι Άραβες της Ιβηρικής περιορίζονται στο νότιο τμήμα της χερσονήσου. Σημαντικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις στην Ιβηρική κατά τη διάρκεια της χριστιανικής reconquista έπαιξαν οι Αλμογάβαροι (Almogávares), σκληροτράχηλοι πολεμιστές κυρίως από τις περιοχές των Πυρηναίων, την Ναβάρρα, από την Καταλωνία και την Αραγόνα, οι οποίοι αργότερα θα στελεχώσουν μισθοφορικούς στρατούς που θα χρησιμοποιηθούν σε πολέμους, τόσο στον ιταλικό νότο, όσο και στον ελλαδικό χώρο.

Παράλληλα συνεχίστηκε και εντάθηκε η γερμανική επέκταση προς την ανατολική Ευρώπη (*Drang nach Osten*), η οποία συνοδεύθηκε από αγροτικό εποικισμό των περιοχών που κατακτήθηκαν. Η κίνηση αυτή εξελίχθηκε σε ένα είδος σταυροφορίας, καθώς ένα από τα μοναχικά Τάγματα που είχαν δημιουργηθεί στους Αγίους Τόπους, το *Τευτονικό*, σε συνεργασία με το *Τάγμα του Ξίφους*, επιδόθηκε στον βίαιο εκχριστιανισμό των ειδωλολατρικών πληθυσμών της Πρωσίας, προχώρησε σε εποικισμό και δημιουργία εμπορικών κέντρων στα κατακτημένα εδάφη και συγκρούστηκε με τους κατοίκους των περιοχών της Βαλτικής, αλλά και

37. Προσκυνήματα πραγματοποιούνταν βέβαια, ιδιαίτερα προ του σχίσματος, και από τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και τον ελλαδικό χώρο προς τη Δύση, ιδιαίτερα στη Ρώμη.

με τους Ρώσους πρίγκιπες της ΒΑ Ευρώπης. Το 1242 το Τευτονικό Τάγμα υπέστη σοβαρότατη ήττα από τον πρίγκιπα του Νόβγκοροντ Αλέξανδρο Νιέφσκι.

Η διαμόρφωση των δυτικών ηγεμονιών

Εξελίξεις στην ιταλική χερσόνησο

Στις αρχές του 13^{ου} αι., όταν στη Γαλλία και την Αγγλία άρχισαν να διαμορφώνονται ισχυρές μοναρχίες, η Αγία Ρωμαϊκή αυτοκρατορία γνώριζε την τελευταία της ακμή, συγχρόνως όμως εμπλεκόταν στη δίνη της αντιπαράθεσης με τη Ρώμη, γεγονός που υπήρξε μοιραίο γι' αυτήν. Μεταξύ 1198 και 1215 ο πάπας Ιννοκέντιος Γ', που αναμείχθηκε ενεργά στις υποθέσεις της Γαλλίας και της Αγγλίας κατά τις διαμάχες Καπετιδών και Πλανταγενετών, στην Ιβηρική, τη Νορβηγία, την Πολωνία, την Ουγγαρία, τα Βαλκάνια, αλλά και στις αντιθέσεις διεκδίκησης του αυτοκρατορικού τίτλου στη Γερμανία, ασκούσε κατά την θεοκρατική αντίληψη την πνευματική και κοσμική εξουσία στην Ευρώπη χρησιμοποιώντας το όπλο του αφορισμού και με τα *interdicta* του ασκούσε πιέσεις στους ηγεμόνες, καθώς κινούσαν τους υπηκόους τους σε αντίσταση. Στον Ιννοκέντιο Γ' παρουσίασαν οι ιδρυτές των επαιτικών Ταγμάτων, Άγιος Φραγκίσκος και Άγιος Δομίνικος, τις θέσεις τους για την ηθική αναμόρφωση του χριστιανικού κόσμου και του κλήρου. Ένα χρόνο πριν πεθάνει ο Ιννοκέντιος έστεψε αυτοκράτορα το βασιλιά της Σικελίας Φρειδερίκο Β', του οίκου των Hohenstaufen, έναν ηγεμόνα που χαρακτηρίστηκε «το Θάμα του Κόσμου» (*Stupor Mundi*) για την πολύπλευρη μόρφωση, την πολιτική και πολιτιστική του δράση, την οργανωτικότητα, αλλά και τη σταθερή αντίστασή του στις κοσμικές φιλοδοξίες του παπισμού. Μέσα από αυτή τη διαμάχη θα αναδειχθούν στην Ιταλία δύο αντίπαλες δυνάμεις, οι οπαδοί του πάπα (Γουέλφοι) και του αυτοκράτορα (Γιβελλίνοι).

Ο Φρειδερίκος Β', αν και αυτοκράτορας της Γερμανίας, εστίασε το ενδιαφέρον του στην ιταλική πολιτική και μετέτρεψε την πρωτεύουσά του, το Παλέρμο, σε κέντρο γραμμάτων και τεχνών. Και ενώ στη Γερμανία επέβαλε την εκλογή του γιου του Ερρίκου Ζ', ο ίδιος ασχολήθηκε με τις κτήσεις της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, όπου εγκαθίδρυσε ισχυρή μοναρχία με υψηλού επιπέδου διοικητικό μηχανισμό και θεσμούς. Στη διάρκεια της απουσίας του σε σταυροφορία, όπου ήλθε σε συγγνώμη με τους Μουσουλμάνους, ο πάπας που τον είχε αφορίσει κατέλαβε ιταλικά εδάφη του, όμως ο Φρειδερίκος τα ανέκτησε και τα κατοχύρωσε με τη συνθήκη του San Germano (1230), ενώ ο ποντίφικας δέχθηκε να άρει τον εναντί-

Calais. Η εξέλιξη αυτή, παράλληλα με την Pragmatica Sanctio, με την οποία ο Γάλλος ηγεμόνας απέκτησε πλήρη έλεγχο επί της Εκκλησίας της επικράτειάς του, οδήγησε στην περαιτέρω ενίσχυση της γαλλικής συγκεντρωτικής μοναρχίας, ενώ στην Αγγλία δρομολόγησε συγκρούσεις μεταξύ των ισχυρών αριστοκρατικών οικογενειών, με αποκορύφωμα τον «Πόλεμο των Ρόδων» (1455-1485). Το 1485, στα τέλη της μεσαιωνικής περιόδου, η δυναστεία των Tudor ανοίγει μια νέα σελίδα στην αγγλική ιστορία με την επιβολή της βασιλικής εξουσίας στους ευγενείς.

Ιβηρική χερσόνησος

Στην Ιβηρική χερσόνησο το 1248 οι Άραβες είχαν περιορισθεί στη νότια περιοχή, τη Granada. Αποτέλεσμα αυτής της χριστιανικής reconquista στην Ιβηρική υπήρξε η δημιουργία των βασιλείων της Λεόν και της Καστίλλης στο κεντρικό και νότιο τμήμα της χερσονήσου, ενώ το βασίλειο της Αραγόνας δημιουργήθηκε από την ένωση της περιοχής αυτής των Πυρηναίων με την Καταλονία και τη Βαλένθια. Σταδιακά οι Αραγωνίοι ηγεμόνες επεξέτειναν την εξουσία τους στα νησιά της δυτικής Μεσογείου. Ο Πέτρος Γ΄ ο Μέγας (1239-1285), καταγόμενος από το Νορμανδό Ροβέρτο Γισκάρδο, αλλά και ως σύζυγος της Κωνσταντίας, κληρονόμου του Μαμφρέδου της Σικελίας, θα επιδιώξει την επέκταση στο χώρο της Κάτω Ιταλίας εις βάρος των Ανδηγαυών, αλλά και ανατολικότερα.

Παπισμός: Από την Αβιγνον στο Μέγα Σχίσμα

Ο Βονιφάτιος Η΄ (1294-1303) υπήρξε ο τελευταίος μιας σειράς παπών, οι οποίοι μεταξύ 11^{ου} και 13^{ου} αι. είχαν οδηγήσει τον παπικό θεσμό στον κολοφώνα της ισχύος του. Ο πάπας αυτός κατά την προσπάθεια επιβολής των θεοκρατικών του αντιλήψεων, προσέκρουσε, όπως είδαμε, στη δύναμη του Φιλίππου Δ΄ του Ωρραίου της Γαλλίας, μια σύγκρουση που επέφερε τη λήξη της παπικής παντοδυναμίας. Οι διάδοχοί του Βονιφατίου Η΄, όλοι Γάλλοι, εγκαταστάθηκαν στην Αβιγνον, ενώ ο Βενέδικτος ΙΔ΄ αποφάσισε να γίνει η πόλη αυτή η μόνιμη έδρα της παποσύνης, η οποία φαινόταν να εγκαταλείπει τις θεοκρατικές οικουμενικές της αξιώσεις.

Στη διάρκεια αυτής της «Βαβυλώνας αιχμαλωσίας» οι πάπες της Αβιγνον διόριζαν στην Ιταλία Γάλλους ως λεγάτους, αλλά και διοικητές των εκκλησιαστικών κτήσεών τους, πρόσωπα που απεχθάνονταν οι ντόπιοι για τη συνήθως αλαζονική τους συμπεριφορά. Αυτή η ξένη παρουσία ανησυχούσε ιδιαίτερα το δούκα

του Μιλάνου Bernabò Visconti και το Commune της Φλωρεντίας, που συνεργάστηκαν για την υποκίνηση γενικής εξέγερσης σε ολόκληρο το *Patrimonium Sancti Petri*. Ο οικονομικός αντίκτυπος που υπέστη η Φλωρεντία από τον αφορισμό των κατοίκων της και το *interdictum* του Γρηγορίου ΙΑ' προκάλεσε τη παρέμβαση της Αγίας Αικατερίνης της Σιένας, η οποία τελικά έπεισε τον πάπα να επιληφθεί προσωπικά της κατάστασης και να επισκεφθεί τη Ρώμη (1377). Ο θάνατός του το επόμενο έτος, οδήγησε το λαό της αιώνιας πόλης στην έκφραση της απαίτησης από τους καρδινάλιους, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Γάλλοι, για εκλογή Ιταλού πάπα. Νέος ποντίφικας εκλέχθηκε ο αρχιεπίσκοπος του Μπάρι ως Ουρβανός ΣΤ', όμως η εξ αρχής αδέξια πολιτική του επέτρεψε στους καρδινάλιους να καταγγείλουν τις ασκηθείσες πιέσεις και να εκλέξουν, μόλις απομακρύνθηκαν από τη Ρώμη, τον επίσκοπο της Γενεύης ως ποντίφικα, με το όνομα Κλήμης Ζ', που εγκαταστάθηκε στην Ανιγνον. Κατ' αυτόν τον τρόπο επήλθε το λεγόμενο *Μέγα Σχίσμα* με επιπτώσεις και στις επιμέρους πολιτικές εξουσίες της Ευρώπης, αφού άλλες αναγνώρισαν τον ένα και άλλες τον αντίπαλο πάπα, ενώ και στο εσωτερικό των χωρών η διαίρεση δίχασε τους ανθρώπους, όπως επίσης στα πανεπιστήμια και στα μοναχικά τάγματα. Οι προσπάθειες για την επίλυση του προβλήματος άρχισαν από το 1394, όμως οι σχετικές διεργασίες δεν τελεσφόρησαν μέχρι το 1414. Τότε ο Σιγισμούνδος του Λουξεμβούργου, υποψήφιος για τον αυτοκρατορικό θρόνο, συγκάλεσε τη σύνοδο της Κωνσταντίας, η οποία καθάισε τους τρεις υφιστάμενους τότε πάπες. Νέος πάπας εκλέχθηκε με την ψήφο των αντιπροσώπων πέντε εθνών (Γερμανικού, Γαλλικού, Ιταλικού, Ισπανικού και Αγγλικού) ο Μαρτίνος Ε'. Στη σύνοδο της Κωνσταντίας αποφασίστηκε να συγκαλούνται κάθε πέντε χρόνια σύνοδοι, ώστε να ελέγχουν τον πάπα, κάτι που δεν επιθυμούσε ο Μαρτίνος. Σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση, συγκάλεσε το 1423 σύνοδο στην Παβία, αλλά με διάφορα προσχήματα τη διέλυσε, με την υπόσχεση ότι θα συγκαλούσε νέα στη Βασιλεία σε επτά χρόνια. Η σύνοδος της Βασιλείας (1431-1449), αποκατέστησε τις παραδοσιακές δικαιοδοσίες του πάπα, ο οποίος έκτοτε εμφανίζεται όλο και περισσότερο ως κοσμικός ηγεμόνας. Η Εκκλησία έχανε την πνευματικότητά της.

Από την κρίση στην Αναγέννηση

Οι 14^{ος} και 15^{ος} αι. παρουσιάζουν μια εικόνα αντιφατική, καθώς κατά την ίδια περίοδο που η Ευρώπη δοκιμάζεται από μια πολυδιάστατη κρίση, εκκλησιαστική, δημογραφική, οικονομική, ηθική, πολιτική, εκδηλώνονται δύο κινήματα αλληλένδετα, τα οποία σφράγισαν θετικά την ευρωπαϊκή ιστορική πορεία, η Αναγέννηση

και ο Ανθρωπισμός.

Σε ό,τι αφορά τις αρνητικές εξελίξεις, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετωπίζουν τότε οι ευρωπαϊκοί πληθυσμοί είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται από τα τέλη του 13^{ου} αι., γίνονται όμως έντονα στις αρχές του 14^{ου} αι. με τον λιμό, αποτέλεσμα της σιτοδείας της περιόδου, μια κρίση που έπληξε ιδιαίτερα τα φτωγά στρώματα του πληθυσμού με την αύξηση των τιμών των σιτηρών, λόγω της διασάλευσής της ισορροπίας μεταξύ δημογραφικών και παραγωγικών μεγεθών. Ένα χρονικό μας πληροφορεί, ίσως με κάποια υπερβολή, ότι το 1302 πέθανε το ¼ του πληθυσμού της Ιβηρικής. Οι παρατλαντικές περιοχές πλήττονται έντονα και πάλι από τη σιτοδεία μεταξύ 1315-1317 λόγω δυσμενών κλιματολογικών συνθηκών, μια σιτοδεία που συνοδεύεται συνήθως από την εμπορική κερδοσκοπία και την συνακόλουθη όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων. Ανάλογες καταστάσεις βίωσαν τότε και οι λοιπές περιοχές της Δύσης. Ένας Φλωρεντίνος χρονογράφος σημειώνει ότι οι άνθρωποι «τρέφονταν με λάχανα και δαμάσκηνα, μαρούλια, ρίζες, πεπόνια... καθώς και με κρέατα αλόγου, γαϊδάρου, βούβαλου, πάντα όμως χωρίς ψωμί».

Η δυσμενής αυτή κατάσταση αποκορυφώθηκε κατά τη διετία 1347-1349, όταν μια, ακόμη χειρότερη, συμφορά έπληξε την Ευρώπη, ο «Μαύρος Θάνατος», η πανούκλα. Η επιδημία εξαπλώθηκε με μεγάλη ταχύτητα από τη Σικελία, όπου μεταδόθηκε μέσω αρουραίων γενοβέζικων πλοίων που προέρχονταν από τη Μαύρη Θάλασσα, σε όλη την Ευρώπη, διαγράφοντας εφεξής κύκλους έντασης και ύφεσης. Πέραν από το δημογραφικό κόστος για την Ευρώπη, της οποίας περίπου ο μισός πληθυσμός χάθηκε, η επιδημία προκαλούσε, όπου εμφανιζόταν, ποικίλες αρνητικές συμπεριφορές, όπως ομαδικές εκδηλώσεις βίας, διωγμούς κατά των Εβραίων και διαφόρων «αιρετικών» που θεωρούνταν υπεύθυνοι για τη θεομηνία, ενώ οι ομαδικές μετακινήσεις πληθυσμών στην προσπάθειά τους να απομακρυνθούν από τις πληττόμενες περιοχές προκαλούσε αλυσιδωτά οικονομικά, διοικητικά, κοινωνικά και ηθικά προβλήματα στους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς.

Κατά τα επόμενα χρόνια η κρίση εκδηλώθηκε εντονότερη στις χειμαζόμενες από τον Εκατονταετή Πόλεμο περιοχές, όχι μόνο λόγω των λεηλασιών των μισθοφορικών στρατευμάτων, αλλά και της έντασης της φορολογίας των ηγεμόνων και των απαιτήσεων των φεουδαρχών. Επρόκειτο για καταστάσεις που οδήγησαν τους αγροτικούς πληθυσμούς σε μετακινήσεις προς τις πόλεις και σε εξεγέρσεις στην Ιταλία, τη Φλάνδρα, τη Γαλλία, την Αγγλία, εξεγέρσεις που καταστέλλονταν με τεράστιες απώλειες για την αγροτιά. Εκτός από τα λαϊκά στρώματα, η πολλαπλή

αυτή κρίση έπληξε και την τάξη των μικροευγενών ιπποτών, οι οποίοι, με τις αλλαγές που εισάγονται κατά την εποχή αυτή στην πολεμική τακτική, σταδιακά περιθωριοποιούνται, καθώς οι υπηρεσίες τους δεν έχουν πλέον ζήτηση.

Κατά το β' μισό του 14^{ου} αι. η αρχική κρίση είχε σε κάποιο βαθμό ξεπεραστεί και μια ενστικτώδης ανάγκη εξισορρόπησης των προηγούμενων δεινών με τις απολαύσεις της ζωής εμφανίζεται ως η φυσική αντίδραση των ανθρώπων, στο βαθμό που το επέτρεπαν οι συνθήκες. Και καθώς ο ευρωπαϊκός αστικός πληθυσμός αρχίζει να αυξάνεται, με συνακόλουθη αύξηση της ζήτησης προϊόντων, στα αστικά κέντρα αναδύεται μια τάξη ανθρώπων που ασχολούνται συστηματικά και έντονα με το εμπόριο μακρών αποστάσεων και τις υπηρεσίες. Για την ευδοκίμηση στις αστικές αυτές δραστηριότητες απαραίτητη προϋπόθεση είναι η εκπαίδευση, μια ανάγκη που οδηγεί στην αύξηση των σχολείων και του αριθμού των εγγραμμάτων. Αυτή η τάξη ανθρώπων με τα υψηλά εισοδήματα, για την οποία το πρόβλημα του βιοπορισμού και της επιβίωσης δεν υφίσταται, διαθέτει πλέον περισσότερο χρόνο για μόρφωση και διασκέδαση υψηλότερου επιπέδου από ό,τι στο παρελθόν, ενώ, σε αντιδιαστολή με την παλαιότερη στρατιωτική ελίτ, θεωρεί απαραίτητη και τη μόρφωση των παιδιών της.

Καθώς η ανάγκη για αναγνώσματα στην καθημερινή γλώσσα αυξάνεται, αρχίζουν να διαμορφώνονται οι συνθήκες που θα οδηγήσουν στην ανάπτυξη των εθνικών λογοτεχνιών. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η λατινική, γλώσσα που συνηγόρησε η Εκκλησία, εγκαταλείπεται, αντίθετα ^{αρχικά ως ελληνική λατινική γλώσσα} η γνώση της προσφέρει πρόσβαση στα κλασικά έργα, των οποίων οι συγγραφείς κινούνται στο πλαίσιο των νέων αξιών και ενδιαφερόντων της κοινωνίας. Το βιβλίο, αρχικά χειρόγραφο και μετά τα μέσα του 15^{ου} αι. έντυπο, θα επιτρέψει σε ένα ευρύτερο κοινό να έλθει σε επαφή με την πνευματική παραγωγή της αρχαιότητας και τις ιδέες της στο χώρο της επιστήμης, της πολιτικής, της φιλοσοφίας, της διοίκησης, της τέχνης και να επηρεασθεί από αυτές. Υπό αυτές της συνθήκες και με δεδομένη τη ζήτηση πολιτιστικών προϊόντων υψηλής ποιότητας από τους διάφορους μακίχες της εποχής, διαμορφώνονται οι συνθήκες για την πνευματική και πολιτιστική ανανέωση μιας κοινωνίας που θέτει στο επίκεντρό της τον άνθρωπο.

Κατά την εποχή αυτή ο άνθρωπος επαναπροσδιορίζει το ρόλο του ως αξίας αφ'εαυτής, εμπιστεύεται στην ικανότητά του να διαμορφώνει τον κόσμο, σε αντίθεση με τη μεσαιωνική αντίληψη που τον θέλει αμαρτωλό, ταπεινό ενεργούμενο της Θείας Πρόνοιας και των υπερφυσικών δυνάμεων. Ο ανθρωπισμός ως πνευματικό κίνημα (14^{ος}-16^{ος} αι.), στον αντίποδα του σχολαστικισμού, είναι δημιουργι-

κός, επιδιώκει να προσδώσει αξία και αξιοπρέπεια στην ανθρώπινη ύπαρξη, ώστε να αναπτύξει αρμονικά τις δυνατότητές της, καταφάσκοντας τις χαρές της ζωής. Το μέσο με το οποίο θα επιτευχθεί ο στόχος αυτός είναι μια παιδεία διαποτισμένη από τις αξίες του κλασικού πολιτισμού, του οποίου τα προϊόντα, κείμενα και αντικείμενα, αναζητούνται μετά μανίας από τους διανοούμενους της εποχής όχι μόνο στη Δύση, αλλά και στην Ανατολή.

Αν ο Δάντης (1265-1321) υπήρξε ο κυριότερος πρόδρομος του κινήματος, ο Πετράρχης (1304-1374) θεωρείται ο πρώτος ουσιαστικός, μια προσωπικότητα με πολλαπλά ενδιαφέροντα, που χαίρεται τις ομορφίες της φύσης και εμπνέεται από αυτές. Πέραν από τις ποιητικές του επιδόσεις, είναι γνωστός ως συλλέκτης χειρογράφων κλασικών συγγραφέων, μεταλλίων και νομισμάτων. Ο Πετράρχης, που χαρακτήριζε τη βιβλιοθήκη του με τη φράση «η κόρη μου», ήταν θαυμαστής των μνημείων της αρχαιότητας, που μέχρι τότε μόνο απέχθεια προκαλούσαν στους ευσεβείς Χριστιανούς. Τα αρχαία κείμενα, ο Βιργίλιος και ο Κικέρων, δεν τον διδάσκουν μόνο, κυρίως τον ευχαριστούν και του προσφέρουν πρότυπα. Η Αφρική θα παραβληθεί από τους συγχρόνους του με την Αινειάδα, αν και οι επόμενες γενιές θα γοητευθούν περισσότερο από τα σονέττα του. Ο μαθητής του Βοκκάκιος (1313-1375) στο αλληγορικό μυθιστόρημα *Ameto* αναμειγνύει κατά τις αναφορές του στις ερωτικές περιπέτειες των πρωταγωνιστών χριστιανικούς και παγανιστικούς μύθους, στο ποίημα *Amorosa Visione* εξυμνεί τον έρωτα, στην *Teseide* μιμείται αρχαία πρότυπα, ενώ η τέχνη του κορυφώνεται στο *Decamerone*, το οποίο, ως επιτομή της συγκυρίας της εποχής, αρχίζει με την τρομακτική περιγραφή του Μαύρου Θανάτου, για να συνεχίσει παρουσιάζοντας με έξοχη ευαισθησία τη χαρούμενη συντροφιά των ερωτικών συναντήσεων των νεαρών ηρώων του. Ο Βοκκάκιος ήταν συμπατριώτης και φίλος του υποστηρικτή των ελευθέρων τεχνών Νικολάου Acciaiuoli, ο οποίος ως συνεργάτης της Αικατερίνης de Valois, αναμείχθηκε στις ελληνικές υποθέσεις και κατείχε κτήματα στην Κόρινθο, το Άργος και την Κεφαλληνία. Όπως θα δούμε οι Acciaiuoli, προερχόμενοι από την πρωτεύουσα της Αναγέννησης Φλωρεντία, στα τέλη του 14^{ου} θα γίνουν κύριοι της μεσαιωνικής Αθήνας, μια κυριαρχία που δεν μπορεί παρά να τροφοδοτεί ποικίλους συνειρμούς.

Η πραγματική πηγή, το πρότυπο του κλασικού κάλλους υπήρξε η μέχρι τότε ουσιαστικά άγνωστη στη Δύση αρχαία ελληνική λογοτεχνία που συνδέεται με την Αθήνα. Βασικό προαπαιτούμενο για την απόλαυση αυτή αποτελούσε βέβαια η γνώση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Τα χαρακτηριστικά της Αναγέννησης, ι-

στορικού φαινομένου μακράς διάρκειας (14ος-16ος αι.) απορρέουν από τις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την εποχή αυτή και σχετίζονται ιδιαίτερα με την διάνοηση, την πνευματική κίνηση, την ανάπτυξη των τεχνών στο αστικό περιβάλλον. Ο όρος Αναγέννηση εκφράζει την αλλαγή στάσης του ανθρώπου έναντι των αξιών της κλασικής αρχαιότητας, μια στάση που γίνεται δεκτική των αξιών αυτών και στοχεύει στην δημιουργική ανάδειξή τους. Ο αναγεννησιακός άνθρωπος, χωρίς να αρνείται πλήρως τον μεσαιωνικό χριστιανικό πολιτισμό και τη θρησκευτικότητα του, ανακαλύπτει νέες πηγές έμπνευσης και ευχαρίστησης, τα μέχρι τότε απρόσιτα στο κοινό μνημεία του λόγου της αρχαιότητας, τα οποία του επιτρέπουν να κατανοήσει και να αξιολογήσει διαφορετικά και τα λείψανα της αρχαίας τέχνης που τον περιβάλλουν στα αρχαία αστικά κέντρα. Η νέα αυτή προσέγγιση επιτρέπει πλέον στον άνθρωπο να εμπνευσθεί από την αρχαιότητα και με γνώμονα την επιστήμη και την εμπειρία να προχωρήσει σε νέες δημιουργίες.

Στο πλαίσιο λοιπόν του κινήματος του Ανθρωπισμού και της Αναγέννησης η ελληνομάθεια αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την άμεση επαφή με τον αρχαίο λόγο. Περί το 1350 ένας Έλληνας από την Καλαβρία, ο Λεόντιος Πιλάτος, που σχετίστηκε με τον Πετράρχη και το Βοκκάκιο, έζησε για ένα διάστημα στην Κρήτη, όπου βελτίωσε τις γνώσεις του στα αρχαία ελληνικά, μια ένδειξη μορφωτικών δυνατοτήτων στο νησί. Στη συνέχεια μετέφρασε την Ιλιάδα και την Οδύσσεια σε κακούς λατινικούς στίχους, καθώς οι γνώσεις του στα λατινικά ήταν ανεπαρκείς για το εγχείρημα. Το 1361 με πρωτοβουλία του Βοκκάκιου θα διοριστεί στη Φλωρεντία δάσκαλος της ελληνικής, ο πρώτος με αυτή την ιδιότητα στη Δύση.

Οι Λατίνοι από την πλευρά τους, ιδιαίτερα με τα μοναστήρια που ίδρυσαν στον ελλαδικό χώρο, προσφέρουν κάποιες δυνατότητες μόρφωσης και σταδιοδρομίας στους Έλληνες που οι οικογένειές τους θα τους εμπιστευθούν τα παιδιά τους. Μοναδική βέβαια, από την άποψη της σταδιοδρομίας, είναι η περίπτωση του Πέτρου Φίλαργη, Κρητικού που εκπαιδεύτηκε σε μοναστήρι του Ηρακλείου από Φραγκισκανούς και έγινε μοναχός. Οι Φραγκισκανοί τον έστειλαν να σπουδάσει στην Πάδοβα και στην Οξφόρδη. Στη συνέχεια δίδαξε στο Πανεπιστήμιο του Παρισιού σχολαστική φιλοσοφία και τελικά υπήρξε, μετά από πολλούς αιώνες, ο πρώτος Έλληνας που εξελέγη πάπας, ως Αλέξανδρος Ε΄ (1409-1410), την εποχή του Μεγάλου Σχίσματος.